

Universitat de Girona
Facultat de Turisme

Màster Tesi

El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient.

MÀSTER EN TURISME CULTURAL

Convocatòria: Setembre 2014.

Autor: David González.

Director: Dr. Xavier Antich.

Data de lliurament: 3/IX/2014.

*La lluita de l'home contra el poder és la lluita de la
memòria contra l'oblit.*

Milan Kundera

CONTINGUT

1.- Introducció.....	9
1.1.- Agraïments.....	10
1.2.- Motivació personal.....	11
1.3.- Rellevància del tema.....	13
1.4.- Objectius.....	14
1.5.- Estructura del treball.....	15
1.6.- Metodologia i fonts d'informació.....	16
2.- La problemàtica al voltant dels Llocs de Memòria. Significats i usos turístics.....	20
2.1.- Orígens i evolució del llocs de memòria: el context europeu.....	20
2.2.- Conceptes per a la discussió.....	24
2.2.1.- Història i memòria (memòria històrica).....	24
2.2.2.- El deure de memòria, o la lluita contra l'oblit.....	26
2.2.3.- La Memòria Democràtica.....	27
2.2.4.- Els Espais de Memòria.....	29
2.3.- El paradigma de la memòria a Espanya: desenvolupament, context, i evolució.	31
2.4.- El Turisme de memòria.....	39
2.4.1.- França: un cas d'anàlisi.....	46
2.4.1.1.- Conceptualització.....	48
2.4.1.2.- Oferta.....	49
2.4.1.3.- Demanda.....	50
3.- Catalunya i el turisme de memòria.....	53
3.1.- La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya.....	53

3.2.- Anàlisi de casos.....	58
3.2.1.- El Museu Memorial de l'Exili (MUME).....	59
3.2.1.1.- Objecte/missió.....	59
3.2.1.2.- Tipus d'organització.....	59
3.2.1.3.- Activitat.....	60
3.2.1.4.- Pressupost: quantitat i origen.....	65
3.2.1.5.- Personal/organigrama.....	66
3.2.1.6.- Horaris i tarifes.....	67
3.2.1.7.- Visitants: volum i tipologia.....	67
3.2.1.8.- Estratègies de difusió.....	68
3.2.1.9.- Discussió.....	69
3.2.2.- El Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE).....	70
3.2.2.1.- Objecte/missió.....	71
3.2.2.2.- Tipus d'organització.....	71
3.2.2.3.- Activitat.....	72
3.2.2.4.- Pressupost: quantitat i origen.....	78
3.2.2.5.- Personal/organigrama.....	79
3.2.2.6.- Horaris i tarifes.....	79
3.2.2.7.- Visitants: volum i tipologia.....	80
3.2.2.8.- Estratègies de difusió.....	81
3.2.2.9.- Discussió.....	82
3.2.3.- Consideracions de l'anàlisi.....	84
3.3.- <i>Barcelona in the Spanish Civil War</i> , by Nick Lloyd.....	90

.....	91
3.3.1.- Gènesi.....	91
3.3.2.- Estructura de la ruta.....	92
3.3.3.- Anàlisi sintètica.....	93
4.- Conclusions.....	96
5.- Bibliografia.....	100
5.1- Webgrafia bàsica.....	107

IMATGES

Imatge 1: Sala dels Noms a l'actualitat. Museu Memorial de Yad Vashem (Jerusalem). Font: Yad Vashem Memorial Museum.	22
Imatge 2: Memorial del Camp de concentració de Sachsenhausen (Berlin), a l'actualitat. Font: Brandenburg Memorials Foundation.....	23
Imatge 3: Logotip del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya. Font: Memorial Democràtic.	28
Imatge 4: Logotip del portal oficial dedicat a la difusió de la Llei de Memòria Històrica (Ley 52/2007). Font: Govern d'Espanya.....	36
Imatge 5: Mapa de França amb la ubicació de les àrees on s'ha desenvolupat l'estudi d'impacte econòmic del turisme de memòria a França (2012). Font: elaboració pròpia.	47
Imatge 6: Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins el Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya (2007). Font: Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.	54
Imatge 7: Esquema del procés de conceptualització de la Xarxa d'Espais de Memòria establert pel Pla d'Actuació de l'any 2007. Font: Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.....	55
Imatge 8: Logotip de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya (2010-actualitat). Font: Memorial Democràtic.	57
Imatge 9: Logotips de MUME i COMEBE ubicats sobre el mapa de Catalunya (2014). Font: Elaboració pròpia.	58
Imatge 10: Membres del Consorci del Museu Memorial de l'Exili (2014). Font: MUME.....	60
Imatge 11: Visitants a la Sala "La diàspora" del MUME (2012). Font: MUME.	61
Imatge 12: Memorial del Coll dels Belitres, Portbou (2012). Font: MUME.....	63
Imatge 13: Espais de Memòria lligats a l'exili a la comarca de l'Alt Empordà (2014). Font: Elaboració pròpia.	64

Imatge 14: Mapa de la Xarxa “Una Comarca de Museu” a l’Alt Empordà (2013). Font: MUME.	69
Imatge 15: Mapa dels Espais de la Batalla de l’Ebre (COMEBE) a les comarques de la Terra Alta i Ribera d’Ebre (2014). Font: Elaboració pròpia.	76
Imatge 16: Cartell d’homenatge a les víctimes i combatents dels dos bàndols a la Batalla de l’Ebre (2014). Font: COMEBE.....	83
Imatge 17: Nick Lloyd a la Rambla de Barcelona durant una de les seves rutes (2012). Font: El Periódico.....	91

TAULES

Taula 1: Xifres totals i percentuals dels centres d’interpretació del COMEBE (2008/2014). Font: COMEBE.....	80
Taula 2: Comparativa visitants MUME i COMEBE per tipologies (2011/2013). Font: Elaboració pròpia.	88

GRÀFIQUES

Gràfica 1: Evolució percentual de l’obertura dels espais memorials regulats mitjançant pagament d’entrada a França (1980/2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).	42
Gràfica 2: Classificació de les diferents parts implicades en la pràctica i desenvolupament del turisme de memòria a França (2012). Font: Elaboració pròpia (Mantei 2012).	48
Gràfica 3: Percentatges de model de gestió del turisme de memòria a França (2012). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).	49
Gràfica 4: Xifra total i percentatge de visitants nacionals i estrangers per al turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).	50
Gràfica 5: Percentatges de les nacionalitats més presents com a visitants estrangers als espais de turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).	50

Gràfica 6: Percentatge de visitants individuals i en grup (escolars i grups organitzats) als espais de pagament destinats al turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).....	51
Gràfica 7: Matriu de posicionament de la tipologia dels visitants de turisme de memòria a França (2012). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).....	52
Gràfica 8: Percentatge de les aportacions pressupostàries del MUME (2014). Font: elaboració pròpia.....	65
Gràfica 9: Organigrama del MUME (2014). Font: Elaboració pròpia.....	66
Gràfica 10: Percentatge de visitants del MUME per tipologia (promig 2011/2013). Font: Elaboració pròpia.	68
Gràfica 11: Percentatge de les aportacions pressupostàries dels membres del COMEBE (2014). Font: elaboració pròpia.	78
Gràfica 12: Organigrama COMEBE (2014). Font: Elaboració pròpia.....	79
Gràfica 13: Percentatge de visitants dels CI's del COMEBE per tipologia (promig 2011/2013). Font: Elaboració pròpia.	81
Gràfica 14: Comparativa dels pressupostos del MUME i del COMEBE (2014). Font: Elaboració pròpia.....	85
Gràfica 15: Comparativa visitants MUME i COMEBE (2008/2013). Font: Elaboració pròpia.	87
Gràfica 16: Categories d'espais per al turisme de memòria a Catalunya (2014). Font: Elaboració pròpia.	89

1.- Introducció.

El present treball representa una nova projecció, en clau de turisme cultural, per al tractament d'una temàtica poc coneguda al nostre país, el turisme de memòria.

Partint de la base que la conjuntura sociopolítica que envolta la problemàtica dels Espais de Memòria a Catalunya, ha fet que s'engeguessin tard i amb molta polèmica totes les polítiques memorial, s'entén que aquest fet ha influenciat fortament perquè qualsevol anàlisi relativa als usos turístics d'aquests espais, hagi quedat relegada a una posició perifèrica.

Avui dia, però, i gràcies en gran part a l'embranchida acadèmica impulsada a França pel que fa a l'estudi del turisme de memòria, la possibilitat de potenciar les línies d'estudi a Catalunya envers aquesta temàtica es presenta com una realitat. La progressiva valorització del patrimoni memorial duta a terme els darrers anys, juntament amb l'estratègia turística global, que impulsa la consolidació i potenciació de tots els productes relatius al turisme cultural, no fan sinó consolidar aquesta postura.

Catalunya disposa a l'actualitat de nombrosos equipaments culturals destinats a la difusió memorial mitjançant la pràctica turística, creant-se, tanmateix, les primeres estructures en xarxa per tal de fer que aquests espais disposin d'un relat conjunt, element indispensable en el qual recolzar-se a l'hora d'emprendre qualsevol estratègia de difusió. El model català, però, pot dir-se que està en fase embrionària, i des d'aquest moment en endavant ens correspon als professionals i acadèmics treballar de cara a la seva consolidació. És en aquest context que neix *"El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient"*, l'estudi que ha de posar les bases per a la investigació en clau turística sobre els Espais de Memòria.

Les conclusions extretes de l'anàlisi d'aquest treball pretenen ser una modesta, però important aportació, a l'estudi d'aquesta tipologia emergent dintre del turisme cultural al nostre país, i esperem que en sigui una de moltes en un futur proper.

Desitgem, tanmateix, que l'obra sigui de l'interès del lector.

1.1.- Agraïments.

El llistat d'agraïments per a aquest treball és molt ampli, i de ben segur que més d'una persona es queda fora, però, si més no, aquí hi ha una correlació d'aquelles persones i/o entitats sense les quals no podria entendre's la realització i finalització del mateix.

Començant per casa, a aquells professors de la UdG que han inspirat i hi han col·laborat directament amb el treball: en Xavier Antich, tutor; la Saida Palou, i en Lluís Mundet.

A tots els professors del Màster de Turisme Cultural de la UdG. La seva gran capacitat per a la socialització del coneixement ha fet de mi una persona més íntegra a nivell intel·lectual.

A l'Alfons Martínez Cortacans, professor del departament d'Història de la UdG que, tot i no haver fructificat del tot, va oferir-se des del primer moment a col·laborar amb aquest projecte.

Com no, als meus companys del Màster de Turisme Cultural, amb els que m'he enriquit intel·lectualment i personal durant el dia a dia acadèmic.

A tots els entrevistats esmentats a l'apartat de metodologia: Agustí Alcoberro, Josep Calvet, Jordi Font, Jordi Guixé, Francesc Xavier Hernández Cardona, Nick Lloyd, i David Tormo. La seva accessibilitat, predisposició i afany col·laborador, han fet que, més enllà de l'àmbit estrictament acadèmic, hagi estat una experiència extremadament enriquidora a nivell personal.

A Joan Corbera, d'El Pou: Associació d'estudis de la vall d'Horta i la muntanya pelada.

A tota la família del MUME i *Educ'art*, amb els quals he compartit reflexions i pensaments molt interessants i valuosos..

A tota la família de l'oficina de turisme del Patronat de Turisme Girona Costa Brava a l'aeroport, per l'interès constant i el recolzament moral.

I per últim, i no per això menys important, a l'Emma Guixeras, peça indispensable tant pel recolzament moral com pel suport tècnic.

1.2.- Motivació personal.

Per començar, m'agradaria fer una petita tasca contextualitzadora exposant sintèticament la gènesi d'aquest treball, com va sorgir la idea i com es va desenvolupar.

Fruit dels coneixements adquirits a l'assignatura de Turismologia, i gràcies al valuós consell de la Dra. Saida Palou, professora de l'assignatura, vaig poder posar en una balança allò que m'interessava amb allò que encara no havia estat objecte d'estudi turístic intensiu, i per tant, era susceptible de requerir una bona anàlisi. Així, vaig descobrir una línia d'investigació a nivell turismològic envers els Espais de Memòria.

La meua formació com a historiador, en concret especialitzat en els moviments socials de l'Espanya del S.XX, em va permetre, des d'un bon començament, trobar la inspiració i motivació necessàries per tal d'engegar aquest tipus d'investigació. Tanmateix, aquesta voluntat sempre ha anat lligada d'un sentiment d'estar fent quelcom útil per a la ciència turística, doncs l'escassetat d'estudis sobre el tema en clau turística es obvi, d'aquí que pugui parlar d'anivellar la balança entre voluntat personal i necessitat científica.

D'aquesta manera, vaig preparar un pre-informe de Màster Tesi proposant l'anàlisi dels Espais de Memòria al districte d'Horta-Guinardó de Barcelona. No va ser difícil escollir el lloc d'estudi, doncs tractant-se dels barris on em vaig criar, tots aquells espais eren coneguts per mi, i suposaven encara una motivació extra.

Després, a mesura que avançava el curs i coneixia nous professors i feia noves assignatures, vaig poder acabar de perfilar la meua investigació cap allà on es dirigeix aquest treball: l'anàlisi teòrica del turisme de memòria a Catalunya.

La motivació personal pel tema d'estudi és quelcom que ve de lluny, doncs des de l'adolescència ja vaig desenvolupar la passió per la història, que va acabar convertint-se en la meua especialitat acadèmica. Durant la carrera d'història vaig aprofundir molt al S.XX a Espanya i la Guerra Civil en concret, però a mesura que he anat adquirint nous coneixements en clau turística, ha canviat la meua percepció sobre els Espais de Memòria del país. Per a mi sempre ha sigut extremadament interessant poder visitar un refugi antiaeri, o contemplar aquells equipaments museístics dedicats al tema. Ara, però, m'han sorgit totes les qüestions referents al perquè aquest tipus d'espais són explotats turísticament, i quines són les visions que d'aquesta explotació se'n poden fer.

Així va ser com se'm va plantejar en primer lloc la idea d'estudiar els Espais de Memòria a Catalunya, i així va ser com, indefectiblement, vaig acabar treballant sobre el cas francès, l'autèntic model de referència pel que fa a la posada en valor turística d'aquests elements patrimonials. Amb una trajectòria de ja més d'una dècada en l'estudi acadèmic del tema, França ha aportat al món el propi concepte de turisme de memòria, i això va ser el que em va dur a tenir la meua primera gran motivació personal per tal d'encetar la investigació. El fet que a Catalunya hi hagués un cos teòric molt poc desenvolupat en relació al turisme de memòria, em va donar l'oportunitat de fer la meua aportació en un camp encara prou verge. Evidentment les diferències entre tots dos casos són enormes, i des d'un començament he tingut en compte que no es pot extrapolar al 100% el cas francès. Bàsicament, cal tenir en compte tots aquells elements de caire sociopolític que poden influir a l'hora de fer una anàlisi sobre els usos turístics dels Espais de Memòria. Això sempre ho he tingut present, però més enllà d'aquestes evidents limitacions, de ben segur que les bones pràctiques dutes a terme al país veí, tant a nivell pràctic com teòric, poden servir d'inspiració per a consolidar el nostre propi model de turisme de memòria.

El fet és que Catalunya ha desenvolupat la posada en valor, els darrers anys, de tota una sèrie d'elements patrimonials que encaixarien a la perfecció dins el marc conceptual de turisme de memòria desenvolupat a França. En el nostre cas, però, les aproximacions cap a una definició específica del turisme de memòria a Catalunya són ben escasses. Així, la manera com es farà l'aproximació a aquesta definició teòrica serà mitjançant l'anàlisi dels casos concrets tractats en el treball, i envers les conclusions fetes a l'anàlisi, s'extrauran els conceptes necessaris per tal d'establir qualsevol possible teorització del turisme de memòria a Catalunya.

Així doncs, sense pretendre establir cap asseveració de tipus dogmàtic, amb l'estudi dels casos proposats, i sempre amb la perspectiva de comparació amb el cas francès, la idea és aportar algunes claus per a l'establiment d'un marc definitori per al turisme de memòria a Catalunya.

1.3.- Rellevància del tema.

Primerament cal tenir en compte que, des de l'entrada al S.XXI, estem vivint al nostre país un autèntic "moment memòria" (Saz, 2007). Amb aquest concepte, entenem l'actual moment que travessa la societat a l'estat espanyol pel que fa a la proliferació d'aportacions que, des de totes les disciplines de les ciències socials, s'estan fent, per tal d'investigar tot allò relacionat amb la memòria històrica a Espanya. Hem arribat a aquest punt fruit de la culminació del canvi de paradigma sofert a la memòria col·lectiva a Espanya, passant de la memòria de "*los caídos por Dios y por España*" a la recuperació de la memòria de tots aquells que van estar silenciats durant tant de temps.

A tal efecte, Escudero Alday (2011a:7) indica el següent: "*El proceso de recuperación de la memoria histórica es el fenómeno político más relevante acaecido en España en los últimos tiempos*". Fruit d'aquesta importància com a procés polític és que estem parlant de quelcom que ha sigut ampli objecte d'estudi, i com no, la ciència turística tard o d'hora ha d'abordar aquest tema.

A més a més, el tema de la Guerra Civil es presenta com un actiu de primer nivell pel que fa al turisme estranger. Així ho demostra el fet d'haver estat fins ara la principal motivació de visita per als visitants estrangers al Museu d'Història de Catalunya (dada aportada per Agustí Alcoberro, director del MHC), o l'èxit que tenen les rutes en anglès sobre la Guerra Civil a Barcelona, creades per Nick Lloyd, les quals seran tractades més endavant.

Catalunya està immersa en un procés de reposicionament dels seus actius turístics. Enrere ha quedat l'època en que l'enfortiment del sol i platja era la principal estratègia a nivell turístic, com així va ser durant dècades. De retruc pel fort impuls que l'èxit de la destinació Barcelona ha suposat a tot el territori, l'estratègia general de turisme a Catalunya passa per fer de Catalunya una destinació competitiva alhora que sostenible. Per això, i sense deixar de banda l'evident importància que encara hi té el model de sol i platja, cal reforçar les noves tipologies de turisme que possibilitin la consecució dels objectius de l'esmentada l'estratègia general. El turisme cultural és un dels 7 productes principals a impulsar, tenint sempre present la gran oportunitat que suposa de cara a la consolidació d'un model de turístic de qualitat i sostenible (Generalitat de Catalunya, 2013). Tanmateix, el context actual ens presenta també una societat on cada cop més hi ha un interès creixent pel coneixement i el consum d'història. El procés sobiranista no fa sinó provocar l'augment d'aquest interès, doncs es tracta d'un procés polític amb

arrels en la història i la cultura. I és que, com diu Toledano (2009:4), "el turisme cultural pot tenir un paper destacat en la millora de la qualitat democràtica de la nostra cultura política. No només reforçant i preservant la nostra singularitat, sinó també contribuint a fer-nos millors ciutadans, ser una societat més madura, conscient i orgullosa de sí mateixa". Els elements relacionats amb la política, la història o la cultura, poden esdevenir peces de consum turístic.

Aquest treball pretén, des de la perspectiva del turisme cultural, col·laborar amb la seva aportació a enfortir la varietat d'aproximacions científiques al tema tan recurrent de la memòria històrica, i alhora obrir noves perspectives que possibilitin la consolidació d'un model turístic sostenible i de qualitat.

1.4.- Objectius.

La pregunta d'investigació amb la que s'enceta aquest treball és la següent:

" Existeix a Catalunya un model específic de turisme de memòria? "

Per això, a més de la pròpia anàlisi, es desenvoluparà un marc teòric multidisciplinari que porti les claus necessàries per tal de posar en context la problemàtica dels Espais de Memòria i els seus usos turístics.

L'objectiu principal d'aquesta màster tesi és mostrar l'estat actual del turisme de memòria a Catalunya a partir de casos concrets. En base a l'anàlisi dels mateixos, i amb la referència del model francès, establim quins són els seus principals trets definitoris.

Derivats d'aquest objectiu hi han els següents objectius secundaris:

- Comparar el model de turisme de memòria a Catalunya amb el cas francès.
- Observar la discussió existent sobre els usos turístics dels Espais de Memòria i les seves possibilitats.
- Considerar la potencialitat del turisme de memòria a Catalunya sobre els seus nuclis turístics.

Dels objectius esmentats es desprenen els límits de la pròpia investigació. La matèria pot considerar-se que està molt poc tractada, fet que pot justificar una anàlisi més precisada, o fins i tot, ambiciosa. En aquest sentit, la influència de la pràctica turística pel que fa al canvi de significat dels llocs o als processos de creació de memòria social,

així com les percepcions d'autenticitat per part dels visitants, són algunes de les infinites possibilitats d'investigació que el tema genera. A l'actualitat, però, aquest estudi que pot semblar, i de fet ho és, molt general, aporta allò que d'ell s'espera: un enfocament pertinent que sigui capaç de tipificar, al cas concret català, els trets definitoris d'un model incipient de turisme, com és el turisme de memòria.

De la mateixa manera, es poden enumerar algunes mancances en l'elaboració d'aquest treball. En relació al marc teòric, segurament es podria haver aprofundit més en el tractament dels casos internacionals pel que fa a les polítiques memorials i els seus usos turístics. Sudàfrica, els Estats Units, o els països del *cono sur*, ofereixen casos d'anàlisi emblemàtics que aportarien de ben segur un prisma molt valuós a aquesta investigació. Però, precisament pel fet d'establir la comparativa amb el cas específic francès com un dels objectius d'aquest treball, és que s'ha decidit mantenir al marge la resta de casos a nivell internacional, i donar tot el protagonisme internacional al model francès.

Però segurament les mancances més notables vénen a la part de l'anàlisi, en concret dels casos del MUME i COMEBE. Les dades existents han permès examinar, a més de les característiques dels equipaments com a producte destinat al turisme cultural, el seu finançament i, molt a grosso modo, les característiques dels visitants. Amb un tractament més intensiu i acurat de les estadístiques, es faria possible la presentació d'un quadre més complet de l'oferta i la demanda d'aquests espais que proporcionés una anàlisi més precisa, però amb les dades recollides en aquest treball ja es pot establir de manera clara i eficient la consecució dels objectius imposats.

1.5.- Estructura del treball.

L'apartat d'introducció ens permetrà posar en context el treball. Consta dels apartats d'agraïments, sempre necessari; motivació personal, on es parla del propi germen d'aquest estudi així com del seu posterior desenvolupament; la rellevància del tema, mencionant els elements que fan del tema d'estudi un tema d'actualitat; objectius, estructura, i metodologia i fonts, on es presenta la part més funcional d'aquesta màster tesi.

El marc teòric, sota el nom de *La problemàtica al voltant dels Llocs de Memòria. Significats i usos turístics*, servirà per analitzar tots aquells conceptes relacionats amb

l'objecte d'estudi, tant a nivell de coneixement històric com de la visió més propera al turisme. Comença amb les referències a l'origen i formació dels Espais de Memòria i el seu desenvolupament a nivell europeu. Després hi ha l'apartat dedicat a la discussió teòrica, tractant conceptes com la memòria històrica, el deure de memòria, la memòria democràtica o els Espais de Memòria. Segueix amb l'anàlisi històrica pel que fa al paradigma de la memòria a l'estat espanyol, partint des de la Guerra Civil i arribant fins els nostres dies, i finalitza amb una aproximació general al turisme de memòria, amb especial èmfasi al cas francès.

L'apartat d'anàlisi tracta el propi cas del turisme de memòria a Catalunya. Exposa els casos escollits com a més representatius, el MUME i el COMEBE, tot contextualitzant-los dintre de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya, també comentada dins l'apartat. Per últim, es menciona el cas de les rutes de la Guerra Civil a Barcelona d'en Nick Lloyd, com a exemple d'iniciativa privada íntegrament destinada al turisme estranger.

A les conclusions es sintetitzarà el contingut del treball, mostrant els objectius del mateix: l'estat del turisme de memòria a Catalunya, la comparativa amb el model francès, la discussió sobre els usos turístics dels Espais de Memòria i les seves possibilitats, i la potencialitat sobre els nuclis turístics.

Per últim hi ha la bibliografia, amb totes les obres i autors citats, així com una webgrafia bàsica d'aquelles pàgines web considerades d'utilitat.

1.6.- Metodologia i fonts d'informació.

Per fer aquest tipus d'anàlisi, l'opció escollida fou centrar-se en casos concrets, aquells més representatius, per extreure'n unes conclusions serioses i extrapolables a la gran majoria d'exemples d'equipaments dedicats al turisme de memòria a Catalunya. D'aquesta manera, s'analitzen dos casos concrets, com són el MUME i el COMEBE, així com també es parla de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya impulsada pel Memorial Democràtic, i de les rutes històriques de la Guerra Civil d'en Nick Lloyd a Barcelona. Tot això, prèvia exposició teòrica de tots aquells elements lligats a la memòria històrica a nivell global i nacional, i presentació dels trets característics d'aquesta nova tipologia de turisme cultural coneguda com turisme de memòria.

Els casos escollits ho han estat en base a una anàlisi prèvia de tots els espais existents a Catalunya. Partint de l'estructura de la Xarxa d'Espais de memòria de Catalunya, hi ha dos equipaments que sobresurten de la resta, adquirint la categoria de centres de referència (Ordre IRP/91/2010). Com a tals, tenen la funció d'establir-se com a nuclis de referència territorial pel que fa als Espais de Memòria, i impulsar les accions considerades necessàries per tal de dinamitzar-los i difondre'ls.

Tant el Museu Memorial de l'Exili (MUME), com el Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), són centres de referència de la xarxa. Aquest ha estat el principal element per a seleccionar-los per sobre d'altres espais, però no pas l'únic. El fet de trobar-se a llocs tant llunyans i dispersos com La Jonquera (Alt Empordà) i Corbera d'Ebre (Terra Alta), fa que siguin una mostra excel·lent de la diversitat d'aquet tipus d'espais al territori català, donant-li més valor a l'hora d'extreure'n conclusions aplicables a nivell general.

Evidentment, si el protagonisme d'aquests dos equipaments dintre de la xarxa ha sigut un element clau per escollir-los com a cas d'estudi, no podem obviar doncs la pròpia Xarxa d'Espais de Memòria. Resulta indispensable, a més, conèixer com va gestar-se aquest projecte, doncs la influència del cas francès es notòria, podent-lo considerar com una font d'inspiració directa. Per tant, la xarxa també serà objecte d'estudi d'aquest treball, i ens servirà per posar en context l'anàlisi posterior dels dos equipaments membres.

Per últim, hi haurà un altre cas d'anàlisi: les rutes en anglès sobre la Guerra Civil a Barcelona d'en Nick Lloyd. El fet de tractar-se, a diferència dels altres casos, d'una iniciativa privada, ha fet que l'estudi del seu cas sigui molt important per tenir una perspectiva de producte turístic de gestió aliena a l'administració. Tanmateix, el fet de ser un producte destinat a turistes estrangers, fa que, novament, aportï una nova perspectiva a la investigació. Si a això li sumem l'indiscutible èxit que tenen les rutes, tenim doncs la justificació per incloure-les dins aquest estudi.

Pel que fa a les fonts emprades, predomina l'ús de fonts secundàries bibliogràfiques. Per a la confecció d'aquest estudi, s'ha recorregut directa o indirectament al treball de centenars d'obres bibliogràfiques, no totes referenciades, evidentment.

Podríem classificar aquestes fons bibliogràfiques en dos grans grups: les relatives a temes de memòria (conceptes teòrics, la memòria històrica a Espanya, etc.), i les relatives a temes de turisme (centrades, com no, en turisme de memòria).

També s'han fet servir fonts primàries, com ara les referents a la legislació sobre memòria històrica a l'estat espanyol i a Catalunya.

I, com no, les fonts orals. Les entrevistes personals realitzades amb especialistes en la matèria són l'element que fa d'aquesta investigació un treball científic i no un simple conjunt de referències. Aquesta tècnica qualitativa ha estat la principal tècnica d'estudi realitzada. Sense una pauta rígida i amb diferents nivells de profunditat, totes les trobades han suposat l'extracció de conclusions prou importants, algunes d'elles vitals, per tal d'assolir moltes de les tesis treballades en l'estudi.

A continuació, el llistat d'informants que han participat a les entrevistes:

- Agustí Alcoberro: Historiador. Director del Museu d'Història de Catalunya.
- Josep Calvet: Historiador. Tècnic del Memorial Democràtic.
- Jordi Font: Historiador. Director del Museu Memorial de l'Exili.
- Jordi Guixé: Historiador. Responsable d'encetar el projecte de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya del Memorial Democràtic.
- Francesc Xavier Hernández Cardona: Historiador i Catedràtic de Didàctica de les Ciències Socials. Màxim referent a l'estat espanyol pel que fa a museologia i museografia.
- Nick Lloyd: Geògraf. Creador i executor de les rutes turístiques en anglès de la Guerra Civil a Barcelona.
- David Tormo: Historiador. Coordinador tècnic i màxim responsable del Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre.

L'elecció dels informants ha sigut fruit d'un procés rigorós de recerca de fonts orals. Cadascú al seu camp, i tots relacionats amb el patrimoni lligat a la memòria històrica, han dotat aquest treball de l'entitat que emanen les seves asseveracions, tant a nivell acadèmic com professional.

La metodologia pel que fa a l'anàlisi dels equipaments escollits, MUME i COMEBE, està inspirada en la recollida de dades per a l'estudi econòmic general fet per *Atout France* de l'impacte del turisme de memòria a França. A nivell molt més modest, evidentment, s'ha tractat d'aconseguir les dades econòmiques i de visitants de tots dos espais, per així fer un dibuix estimat del que són aquests dos espais, el seu potencial actual i futur, i

la justificació de les inversions fetes per a la seva creació i manteniment. Mitjançant unes fitxes d'anàlisi, s'estableixen els paràmetres per a exposar el producte ofert, amb les seves característiques i l'activitat realitzada. L'estructura del seu model de gestió i les estratègies de difusió, la distribució pressupostària i el volum i tipologia (visita individual i en grup) de visitants, han de permetre obtenir una visió general, però encertada, del model de turisme de memòria a Catalunya representat per aquests dos espais.

La Xarxa d'Espais de Memòria, en tant que no és un equipament concret sinó un ens associatiu, on hi participen nombrosos i diversos equipaments gestionats per entitats locals o comarcals, serà analitzada des d'un punt de vista teòric. La seva gestió, els models on està inspirada, la seva estructura i posta en marxa, i la seva situació a l'actualitat.

Per últim, s'exposarà el model de rutes de la Guerra Civil d'en Nick Lloyd a Barcelona. Es tracta d'un producte molt *sui generis*, on la gran tasca dinamitzadora a nivell turístic d'en Nick, acompanyada alhora d'una càrrega científica important, fa que siguin un element indispensable d'aquest estudi. No hi ha un recull sistemàtic de dades de visitants, i les dades econòmiques són molt simples, així, la principal aportació serà veure com la iniciativa privada ens mostra la viabilitat i possibilitat d'èxit d'un producte de turisme de memòria.

2.- La problemàtica al voltant dels Llocs de Memòria. Significats i usos turístics.

Sota aquest apartat es tractaran tots aquells temes que, des d'una perspectiva teòrica, ajudin a posar en context l'anàlisi posterior del turisme de memòria a Catalunya.

2.1.- Orígens i evolució del llocs de memòria: el context europeu.

El punt de partida a escala internacional per començar a tractar els Espais de Memòria, fou la proliferació dels estudis sobre l'Holocaust duta a terme els anys vuitanta (Huysen, 2002; Lalieu, 2003).

Els llocs de memòria (denominació estàndard internacional, per al que aquí a Catalunya en diem Espais de Memòria) estan majoritàriament associats a fets històrics de caire nefast i/o vergonyós. De tal manera que, tota una societat és capaç de forçar l'oblit dels mateixos per evitar els mals records i el trauma que els acompanya. Com a cas paradigmàtic on l'amnèsia col·lectiva va imposar-se a tots els nivells de la societat tenim el cas de l'Alemanya de postguerra, on milions de persones van fer tàbula rassa i van obviar el terror viscut i provocat pel nazisme.

El context polític de la Guerra Freda fou el causant de que, tot i dur-se a terme els processos de Nuremberg per depurar responsabilitats, el gruix de responsables nazis de mitjana i petita importància poguessin reciclar-se, i fer vida normal a la nova Alemanya Federal sorgida a la postguerra (Traverso, 2007; Vinyes, 2009). S'imposà el silenci. Van haver de transcorre dues dècades perquè una nova generació, la nascuda després de la guerra, comencés a fer-se preguntes sobre allò que va quedar gravat als llibres d'història, i pel que no feia falta recórrer als mateixos, doncs encara hi havia la memòria dels milions d'alemanys que ho van viure. Aquesta nova generació començà a preguntar-se on eren els seus pares, on eren els seus avis, i on eren totes aquelles persones properes de les generacions anteriors quan van succeir els tràgics successos lligats a l'acció del nazisme. El silenci fou una estratègia, i l'oblit la conseqüència.

Simptomàtiques són les asseveracions de Traudl Junge (2003), la que fou secretària d'Adolf Hitler fins a les seves darreres accions, qui no va tenir el valor suficient per escriure les seves memòries fins al cap de 50 anys, i on afirma que l'oblit era el més

gran dels tresors que havia tingut a la seva vida. Pel que fa al seu grau de coneixement i, per tant, d'implicació, ens diu com, caminant al costat d'un presoner alliberat d'un camp de concentració que encara duia el vestit a ratlles, "tenia a l'oïda les paraules de Himmler, que havia parlat de com estaven de ben organitzats els camps de treball. Des del punt de vista actual això es gairebé inimaginable, però jo aleshores no vaig fer preguntes a aquell presoner. I sobretot no em vaig fer preguntes a mi mateixa" (Junge, 2003:239).

Al pol oposat d'aquesta mateixa història, se situa el paradigma de poble que ha lluitat per mantenir viva la memòria, Israel. Un cop instaurat el seu propi estat en terres palestines, van fer de la rememoració de la Shoah un dels pilars de la seva existència com a poble. Referència mundial al món pel que fa als espais memorials, s'inaugura Yad Vashem l'any 1953 a Jerusalem Oest, l'espectacular museu dedicat a la memòria de les víctimes de l'Holocaust i a la resistència dels combatents als guetos.

Aquest equipament fou remodelat entre 1995 i 2005. El complex ocupa més de quatre mil metre quadrats i l'edifici es obra de l'arquitecte israelià Moshe Safdie. Inclou diversos elements més enllà del museu, com l'arxiu central i un centre de documentació i investigació de l'Holocaust. De tota manera, l'eix central del conjunt és el museu històric, on mitjançant fotografies, objectes, documents i imatges, s'exhibeix la història de l'Holocaust i de les persones que el varen patir. L'arxiu conté més de seixanta milions de documents i gairebé tres-centes mil fotografies, així com milers de vídeos amb testimoniatges de supervivents. La seva biblioteca té més de cent mil títols en nombrosos idiomes, a més de milers de diaris i documents. El recorregut del museu termina a la Sala dels Noms, on hi ha dipositats testimoniatges i fotografies de milions de víctimes del genocidi. A una altra sala hi ha ubicat el grup escultòric Memorial dels Nens, en memòria del milió i mig de menors víctimes de la Shoah. Les seves xifres de visites són espectaculars, amb una mitjana regular de dos milions anuals, fet que corrobora que, a més de precursor, es tracta també del més important museu d'aquest gènere a tot el món. No hi ha cap altre equipament similar arreu del món, tant per les seves dimensions com per la qualitat de la museografia i les instal·lacions (Hernández i Santacana, 2011).

Imatge 1: Sala dels Noms a l'actualitat. Museu Memorial de Yad Vashem (Jerusalem). Font: Yad Vashem Memorial Museum.

Aquest va ser el cas de la commemoració de la Shoah a l'estat d'Israel, però va ser un cas excepcional, i és que el tema de l'Holocaust, va romandre com un esdeveniment secundari arreu del món durant els anys cinquanta i seixanta, fet que contrasta amb l'actualitat, on estem parlant d'un dels fets més importants que les ciències socials investiguen sobre la contemporaneïtat. Per explicar aquest oblit en el qual va romandre la qüestió del genocidi jueu durant tants anys, Enzo Traverso (2007), ens parla de diversos motius:

- La persistència de l'antisemitisme al sí de les societats europees, provocant que la comunitat jueva s'abstingués de cap mena de reivindicació.
- L'enaltiment de la resistència que predominava a la cultura antifeixista de postguerra. Els jueus tampoc s'hi ficaven, doncs "reivindicar la singularitat dels crims de seguida hauria semblat com una manera de perpetuar una discriminació antiga" (Traverso, 2007:20).
- El context de guerra freda. L'Alemanya Federal i l'Alemanya Democràtica van forjar les seves respectives memòries oficials amb una base anticomunista i antinazi respectivament, fet que deixà la qüestió jueva fora de l'esquema.

El fet cert, però, es que no va ser fins els anys 80 que el tema de l'Holocaust es va generalitzar internacionalment com a objecte d'estudi, i per tant no va ser fins aleshores que es va recuperar aquesta memòria traumàtica. A més d'Europa, aquest va ser també el cas dels Estats Units, on als anys vuitanta es van desenvolupar i multiplicar ràpidament les "Càtedres d'Holocaust Studies", cinema i literatura es prodigaren amb força envers el tema, per acabar creant-se als 90 el Museu Federal de l'Holocaust a Washington. Aquesta americanització de l'Holocaust no va passar desapercebuda de polèmica, doncs altres minories presents al país reivindicaven també el seu espai. L'esquema, però, respon a una incontestable lògica, i es que els americans jugaren el paper d'alliberadors dels jueus, mentre que pel que fa altres minories, com la comunitat negra o ameríndia, van ser-ne els propis botxins.

Pel que fa a la posada en valor dels espais de l'holocaust a Europa, a partir dels noranta són nombrosos els projectes engegats i que avui dia funcionen com un recurs turístic de primer ordre, com els casos dels Memorials dels camps d'Auschwitz, Mauthausen, o Sachsenhausen. Aquest últim, situat a Berlín, s'ha convertit en un dels reclams més importants de la ciutat pel que fa al turisme cultural, i se'n pot fer la visita guiada, a més d'en alemany, en anglès i espanyol.

Imatge 2: Memorial del Camp de concentració de Sachsenhausen (Berlin), a l'actualitat. Font: Brandenburg Memorials Foundation.

2.2.- Conceptes per a la discussió.

El propòsit d'estudi d'aquest treball, l'anàlisi dels Espais de Memòria en clau turística i el model de turisme de memòria a Catalunya, consta d'un marc teòric extens, complex, i, tal com la pròpia ciència turística, molt multidisciplinari. És per això que, al següent apartat, s'exposaran tots aquells conceptes que participen de la discussió teòrica envers els Espais de Memòria i els seus usos i percepcions. Filosofia, sociologia, història o dret, són algunes de les disciplines que treballen el tema, i des de les quals s'han fet aportacions des de diversos angles.

2.2.1.- Història i memòria (memòria històrica).

La memòria històrica és un concepte en boca de tothom a l'estat espanyol des de l'arribada del nou segle, i es que, fruit del treball de les associacions per a la recuperació de la memòria històrica, s'han dut a terme infinitat d'activitats relacionades amb el tema, aconseguint portar el subjecte a l'actualitat de l'agenda política.

Per començar les deliberacions conceptuals sobre allò que és la memòria històrica, agafarem com a base la clàssica frase atribuïda a l'escriptor i militant polític i sindical anglès, George Orwell; *La història la escriuen els vencedors*. Aquest és el cas, com no, d'Espanya i la seva guerra, que va tenir una versió oficial de la història que no va poder ser desdita fins varies dècades més tard. Però no només la història va ser monopolitzada pel franquisme, la pròpia memòria col·lectiva va crear un discurs on el bàndol perdedor no hi tenia cabuda sinó era per ser estigmatitzat i culpabilitzat del tots els mals del país. D'aquí que avui dia la recuperació de la memòria històrica sigui un procés tan important, doncs ha de donar als vençuts un lloc digne en la història.

Però, són memòria i història conceptes contraposats o complementaris? Té sentit parlar de memòria històrica?

La primera diferenciació entre memòria col·lectiva i història va córrer a càrrec del sociòleg judeoalemany Maurice Halbwachs als anys 40, línia que va ser seguida i perfeccionada per l'historiador francès Pierre Nora als 80 (Colomines i Villarroya, 2007; Cassassas, 2008; Núñez, 2011).

Halbwachs (2004b) ens va dir que memòria col·lectiva i història eren dues coses diferents, fet que encetà al debat pel que fa a la difícil relació entre història i memòria,

així com de la viabilitat i credibilitat del propi concepte de memòria històrica. I es que, en tractar-se de dos elements contraposats, estariem parlant d'una evident contradicció.

Queda establert que la memòria col·lectiva és un corrent de pensament continu, ja que reté del passat allò que perviu dins el col·lectiu o grup on es desenvolupa aquesta memòria. No així la història, que s'ubica fora dels grups, i està clarament esquematitzada, per això el desenvolupament continu de la memòria no es pot diferenciar o delimitar clarament com ho fa la història. Resulta, doncs, totalment impossible concebre el problema del record i de la localització dels records si no es prenen com a punt d'aplicació els marcs socials que serveixen de punts de referència per a la pròpia construcció de la memòria. D'aquesta manera, la memòria està lligada a la individualitat, o a un conjunt homogeni d'individualitats, mentre que la història queda per sobre de tots els conjunts possibles de la societat (Halbwachs, 2004a).

Pierre Nora (1984), exposa que la memòria representa la pròpia vida, allò que és. La història, en canvi, és la reconstrucció problemàtica i incompleta d'allò que ja no és.

La memòria ha estat sempre una arma amb la qual s'han lliurat nombroses batalles de caire ideològic. Com diu Reyes Mate (2011:16), *"la política recorre al poder de la memoria para poner en circulación el tipo de pasado más acorde con sus intereses"*. I es que a l'actualitat, sent un fenomen tan important, la seva dimensió cultural es veu clarament sobrepasada, i es fa evident la intencionalitat política de totes les estratègies memorials (Cassassas, 2008).

A Espanya, de fet, aquest debat és més polèmic que el que pot suposar en una anàlisi més general. Al respecte, Mirta Núñez (2009:38) diu: *"La historia y la memoria son campos de batalla intelectual en un continuo cruce de espadas. Desde hace años, no solo se debaten posiciones a través de los libros de historia, sino también en intervenciones públicas que reverdecen, una y otra vez, el debate. La polémica se retoma en nuestros días sobre la calificación final de la represión franquista entre los conceptos de genocidio, exterminio, holocausto o crímenes de lesa humanidad, con sus inherentes consideraciones jurídicas"*.

L'esquema bàsic seria, doncs, un on la memòria seria més tendenciosa i la història més científica (Toledano, 2009). Però la cosa no és tan senzilla. De fet té lògica que, en tant que adscrita a un col·lectiu concret, la memòria sigui quelcom partidista i fins a cert punt, poc fiable. Però la història, tot i tenir la categoria de ciència, amb la seva

metodologia i les seves tècniques d'estudi, també pot arribar a ser molt tergiversable, el que ens fa tornar a la reflexió feta abans, on Orwell esmentava el propi caràcter manipulador i manipulable de la història. I es que memòria i història comparteixen el mateix material de treball (Mate, 2011), llavors no es d'estranyar que comparteixin els mateixos vicis.

Dit això, sembla prou raonable parlar de complementarietat entre els conceptes de memòria i història, i per tant, justificar l'existència del propi concepte de memòria històrica, donant-li el valor obtingut de les sinergies creades entre totes dues part del mateix. I es que, de la tensa relació que va teoritzar Halbwachs als anys quaranta, s'ha passat en l'actualitat a un estat en que "memòria i història es relacionen també de manera dialèctica i, per tant, la memòria no seria necessàriament el negatiu de la història" (Font, 2013:24).

2.2.2.- El deure de memòria, o la lluita contra l'oblit.

El concepte de memòria està directament lligat al de record. Per tant, estem parlant d'allò oposat a l'oblit. I l'oblit, o millor dit, lluitar contra el mateix, és la principal raó per potenciar els processos de recuperació de la memòria històrica.

Un altre concepte clau, per tal de seguir abordant aquesta anàlisi multidisciplinària dels Espais de Memòria i els seus elements, és el de deure de memòria.

Nascut dins l'àmbit de la difusió pedagògica al món escolar als anys cinquanta, el deure de memòria acabà convertint-se en un ens autònom amb l'auge i promoció de la memòria de la Shoah, ben entrats els setanta, fins arribar a convertir-se, a l'actualitat, en una sort de religió de l'homenatge a les víctimes (Lalieu, 2001). El desenllaç d'aquest procés fins al punt esmentat ha fet que en molts casos poguéssim parlar de banalització de la memòria, doncs si passem del deure a la inèrcia de la memòria es perd tot esperit crític.

L'aplicació del deure de memòria s'entén com la necessitat d'inscriure l'horror viscut a la memòria col·lectiva, i així donar-li una oportunitat al futur mitjançant el treball contra l'oblit. Pel que fa a la relació entre memòria i oblit, val a dir, però, que no són conceptes oposats, ja que ambdós interactuen entre sí, fent que la memòria seleccioni allò que considera interessant del passat, per a organitzar-lo després segons un sistema de valors. El fet que els pobles, dintre del seu propi sistema de valors, recordin més els

passats gloriosos que no pas els traumàtics, fa del deure de memòria un element necessari a totes les societats modernes, i es que, en última instància, el deure de memòria ha d'estar sotmès al deure de justícia (Todorov, 1999).

El deure de memòria provoca que les pròpies institucions públiques sentin l'imperatiu moral de fer polítiques per a la recuperació de la memòria històrica. Entenent aquest deure no com el reconeixement banal d'una gran part de la societat que juga el paper de víctimes a la història, sinó com la necessitat de reconeixement d'aquelles idees, que van fer a aquesta part important de la societat convertir-se en víctimes (Vinyes, 2009).

L'aparició amb força a nivell social d'aquest deure de memòria ha provocat que cada ciutadà s'hagi convertit en el propi historiador de sí mateix (Nora, 1984), el que no deixa de ser una democratització del procés de coneixement històric, que acaba provocant l'interès general als temes del passat, i l'apropament a tots aquells llocs de memòria que ens hi transporten temps enrere.

Així doncs, aquest procés d'apropament del passat a les masses provocat per l'arrelament del deure de memòria, pot ser considerat com un dels elements clau a l'hora d'establir perquè els Espais de Memòria han acabat convertint-se en llocs atractius al públic. De fet, no podem entendre els processos de posada en valor turística dels Espais de Memòria sinó és lligant-los al concepte del deure de memòria. No deixa de ser un tema polèmic, ja que el turisme bé pot estar acusat de ser un dels causants de l'esmentada banalització de la memòria, tot privilegiant el desenvolupament econòmic en clau turística sobre la tasca de difusió memorial. El turisme de memòria, però, és un concepte indefectiblement lligat al deure de memòria, el que permet deixar de banda possibles discussions sobre quina de les seves vessants hauria de prioritzar-se. El desenvolupament econòmic i la recuperació i difusió dels valors emanats de la memòria de l'espai en qüestió, estan estretament lligats, i no s'entenen l'un sense l'altre (Hertzog, 2013).

2.2.3.- La Memòria Democràtica.

Memòria democràtica és el concepte al qual s'associen a Catalunya els Espais de Memòria, i tota la pràctica turística que els envolta.

Entenem per memòria històrica la rememoració d'aquells fets que la pròpia història ha amagat en una època determinada. Per tant, si parlem de memòria democràtica, ho

estem fent relacionant-lo amb una època on els valors democràtics estaven condemnats a romandre fora de l'oficialitat. D'aquesta manera, la memòria democràtica a Catalunya comprèn bàsicament tota la dictadura franquista i el procés de transició, així com la segona república i la Guerra Civil, en el que seria l'eix cronològic 1931-1980.

Rememorant l'època republicana, es lluita contra l'oblit dels processos democràtics encetats els anys 30 i que van ser causants de la reacció conservadora que provocà la Guerra Civil. La llarga dictadura condemnà les pràctiques democràtiques, i l'equidistància de la transició tampoc va atorga'ls-hi el protagonisme merescut. És així com s'estableix el marc cronològic definitori per a la memòria democràtica a Catalunya (Llei 13/2007).

Catalunya ha atorgat a la memòria democràtica la categoria de patrimoni, i com a tal, la necessitat de transmetre-la a les generacions futures (Vinyes, 2009). A tal efecte, la pròpia Llei del Memorial Democràtic, al seu preàmbul, ens indica el següent: "L'Article 54 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya estableix l'obligació de la Generalitat i els altres poders públics de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i les llibertats democràtiques" (Llei 13/2007:45.172).

Una de les particularitats que defineixen la memòria democràtica a Catalunya és el fet de ser, a diferència d'altres casos a nivell internacional, un model molt inclusiu. No es privilegia ni la resistència heroica ni es fomenta la martirització de les víctimes, sinó que construeix un relat en favor de la restitució de tots aquells que, des de diferents postures, van lluitar per les llibertats i drets democràtics (Guixé i Iniesta, 2009). Així, Segura (2007:70), parlant de la importància cabdal de la Llei del Memorial Democràtic de Catalunya, comenta: "*Más allá de la justa reparación de la memoria de las víctimas, lo que resulta esencial es la reafirmación de los valores democráticos, único antídoto eficaz contra nuevos desvaríos totalitarios*".

Imatge 3: Logotip del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya.
Font: Memorial Democràtic.

2.2.4.- Els Espais de Memòria.

Amb el nom d'Espais de Memòria, ens referim habitualment a Catalunya al que internacionalment se'n diu llocs de memòria, gràcies a la denominació feta per Pierre Nora l'any 84 a la seva gran obra; *"Les lieux de mémoire"*.

Amb una tesi que va trencar amb tot, el concepte d'Espai de Memòria creat per Nora, anava molt més allà de quelcom físic o tangible, i es que, a més d'El Panteó i l'Arc de Triomf, Nora aconseguí afirmar que la història de la vida o la Marsellesa també són *"lieux de mémoire"* (Colomines i Villarroya, 2007). Nora va desglossar els llocs de memòria en tres categories bàsiques; materials, simbòlics i funcionals, però en cap cas es tractava d'una classificació tancada, doncs amb posterioritat altres autors han inclòs i modificat noves modalitats d'Espais de Memòria (Ferrándiz, 2011).

Nora (1984), va explicar l'aparició d'aquests espais pel fet que hi haguessin tan pocs mitjans de memòria, i, seguint els seus preceptes, han quedat definits com una unitat significativa, de caràcter material o ideal, que ja sigui per la voluntat dels homes o del pas del temps, ha esdevingut element simbòlic per una comunitat.

Tot i aquesta amplitud definitòria, el fet és que, a la pràctica, un Espai de Memòria acostuma a ser un lloc lligat a un fet tràgic. Així, Bourgon (2013: 63) ens diu: *"Le succès de la notion de lieu de mémoire vient de qu'elle réunit dans une acception littérale l'idée de la matérialité d'un lieu (en lien avec le patrimoine) et celle, moins tangible, d'un passé et d'un événement qui s'y incarneraient. Elle désigne un patrimoine matériel particulièrement significatif de notre histoire qui aurait aussi une charge historique, symbolique et affective forte parce que de nombreuses personnes y auraient trouvé (directement ou indirectement) la mort, dans le cadre de violences souvent extrêmes. Nous parlons moins souvent d'un lieu de mémoire pour désigner la demeure d'un écrivain célèbre ou le lieu d'une mémoire ouvrière"*. Aquest esquema s'adapta a la perfecció al cas espanyol, on parlar d'Espais de Memòria es parlar d'espais lligats a un passat traumàtic (Ferrándiz, 2011). Queda clar doncs, el lligam establert entre la memòria i els fets passats traumàtics, on els Espais de Memòria en serien la seva escenificació, i potenciar-los com a lloc visitable és una de les principals estratègies per a la recuperació d'aquesta memòria.

La pròpia Bourgon (2013) ens explica quina es la clau per tal de consolidar un Espai de Memòria. En el procés hi participen tres tipus de memòria:

- La memòria oficial
- La memòria de les famílies i els grups socials
- La memòria dels individus

La primera seria la promoguda per l'estat o l'administració en general, mentre que les altres estarien relacionades amb el context cultural i polític. L'articulació compensada d'aquestes tres memòries, juntament amb l'habilitat de l'estat per convertir-lo en un símbol, és la clau de l'èxit d'un Espai de Memòria.

En paraules de Jean Michel Grard (2003:72), *"Aujourd'hui, lieu de mémoire est un mot "valise" qui inclut toutes formes de manifestations liées a l'histoire"*. Però tot i aquesta asseveració, especifica que un lloc de memòria és quelcom lligat a una història viva i als seus testimonis, enfront de les visions dels llocs històrics presentades com elements estancats i immòbils.

Qualsevol societat en l'actualitat està prenent mesures per a consolidar els seus propis Espais de Memòria. La seva vàlua cohesionadora els converteix en una eina imprescindible de cara a la construcció de discursos a nivell social i polític. En aquest sentit, el propi Pierre Nora (1998), destaca com Espanya, al igual que altres països que han trencat amb un passat dictatorial on la història oficial ha marcat el rumb, busca la consolidació dels seus Espais de Memòria.

Avui dia els Espais de Memòria representen una doble cara, la del passat i la del futur, doncs en ser convertits en símbols, d'ells se'n poden extreure diversos significats. Contribueixen a esclarir les maneres com un col·lectiu es relaciona amb el seu passat, i el seu estudi millora el coneixement que es té sobre un passat ferit o mutilat, esdevenint l'índex d'una desaparició, però també el baluard contra el seu oblit (Toledano, 2009).

2.3.- El paradigma de la memòria a Espanya: desenvolupament, context, i evolució.

Més enllà del coneixement teòric basat en l'anàlisi de conceptes, proposat anteriorment en aquest treball, allò que ha de servir per posar en context el sorgiment dels Espais de Memòria a Catalunya, així com la seva utilitat com a recursos turístics, és conèixer quan, còm, i en quin context va desenvolupar-se la creació d'una memòria col·lectiva contemporània a l'Estat Espanyol, així com la seva posterior evolució.

La Guerra Civil va ser el punt d'inflexió que marcà la creació d'aquesta memòria. El franquisme triomfant a la fi del conflicte va crear un relat, amb els seus codis i símbols, que s'imposà socialment en un país devastat per la guerra. Aquest relat oficialista de la memòria perduraria impecable i implacable fins al final de la dictadura, on s'imposà l'oblit del passat com a recepta per a la conciliació de les memòries d'ambdós bàndols. No és fins l'actualitat, amb l'entrada del S.XXI, que els moviments per a la recuperació de la memòria històrica que han proliferat arreu de l'estat espanyol, han treballat des de molts àmbits, per tal de fer de la memòria silenciada durant tants anys un element important a nivell social i polític.

Catalunya i l'estat espanyol han assistit, doncs, al llarg dels anys que portem de S.XXI, a la culminació del procés de modificació del 'paradigma per a la memòria col·lectiva dels anys de la Guerra Civil i la dictadura franquista. Fins al moment actual, on les polítiques impulsades des de l'administració han promogut la reparació de la memòria democràtica, hem passat per dues llargues dècades del silenci pactat a la transició, a més dels 40 anys de dictadura on la memòria oficial era quelcom reservat als del bàndol vencedor. En aquest sentit, Aróstegui (2006) tipifica aquestes tres categories de la següent manera:

- Memòria de la identificació o confrontació (fins a la transició).
- Memòria de la reconciliació (anys vuitanta i noranta).
- Memòria de la reparació (actualitat).

El franquisme s'afanyà a crear el seu relat de confrontació, doncs el propi context de guerra ja requeria d'uns arguments d'aquestes característiques, i així crear un entorn justificador de tots els actes comesos i per cometre. Com a mostra d'aquesta tesi, Fontana (2009:148) ens parla de còm es tractava la Guerra Civil a l'escola primària. Analitzant els textos dels llibres oficials d'història, que els nens de la zona franquista encara amb la guerra inconclusa feien servir a classe, trobem asseveracions com

aquesta: *"Como ya no era posible que España continuara por más tiempo en manos de los criminales que la llevaban a la ruina y a la esclavitud del comunismo ruso, se levantó en África el Glorioso General Francisco Franco, nuestro invicto Caudillo, que comenzó la reconquista de la Patria ayudado por otros generales beneméritos, como Queipo de Llano, que salvó a Sevilla; Aranda, defensor de Oviedo; Varela, que llegó hasta Madrid; Mola, vencedor de la campaña del Norte, y Moscardó, héroe del Alcazar de Toledo"*. Aquests nens serien els adults que van créixer a l'Espanya de la dictadura, i els membres d'una societat on la memòria col·lectiva era un instrument de justificació ideològica a favor del règim.

El procés de legitimació del franquisme va dur-se a terme mitjançant tota una estratègia d'incorporació de símbols que, tot i no ser un procés fàcil degut a les friccions entre les diverses famílies del règim (falangistes, tradicionalistes, catòlics), acabà forjant la memòria oficial del mateix. Així parla Zira Box (2007:47), en referència a les característiques de la simbologia memorial franquista: "Déu i Espanya com a principis supremes, mereixedors del lliurament de tantes vides, juntament amb la denominació de "caídos" (un terme feixista superposat al catòlic de "mártires"), i com a cloenda el "Presente!" de rigor".

En termes semblants es refereix Ferrándiz (2011:30): *"Las políticas públicas de la memoria de la Guerra Civil durante el franquismo se derivaron inicialmente de la elaboración de un relato nacionalcatólico de la Guerra Civil y de una glorificación propagandística de la victoria militar y de sus prohombres, batallas, héroes y mártires...los vencedores de la Guerra Civil instalaron sobre España toda una cartografía de la memoria que pretendía establecer en el país un régimen de "eternidad del recuerdo" oficial"*.

Des del propi any 1939, tot just acabada la guerra, el règim de Franco va encarregar-se de localitzar tots el cadàvers de les víctimes causades per la repressió republicana, procedint a la seva exhumació i a concedir-los una digna sepultura, tot preservant la seva memòria mitjançant l'ús de làpides dedicades als *"caídos por Dios y por España"*, arribant fins i tot a apropiant-se de moltes víctimes que no eren pas de les seves (Segura, 2008).

El cas més emblemàtic de simbologia i memòria franquista el trobem al *"Valle de los Caídos"*, l'obra faraònica projectada pel dictador Francisco Franco, i construïda amb la mà d'obra esclava de presos republicans a la serra madrilenya. Principal lloc de memòria del franquisme, persisteix en l'actualitat sense haver tingut un canvi

substancial en el seu discurs i la seva significació memorial (Santacana, 2004; Ferrándiz, 2011; Núñez, 2011).

Aquesta política d'enaltiment de la memòria dels guanyadors no va ser quelcom exclusiu dels primers anys de postguerra. Prova d'això la tenim en la inauguració, per part del mateix *Caudillo*, del monument a la Batalla de l'Ebre l'any 1966. L'obra va situar-se al bell mig del riu Ebre, al seu pas per la ciutat de Tortosa (Romero, 2003).

En definitiva, tota l'etapa de la dictadura va estar marcada per l'ús d'un model de dicotomia per a la memòria, on, com diu Andreu Mayayo (2008:87): "El franquisme va mantenir intacta la divisió entre els vencedors i els vençuts. Mentre que els "caiguts per Deu i per Espanya" van tenir el seu reconeixement públic i els seus familiars van ser recompensats, els altres van haver de plorar en silenci i molts, a més, sense saber on disposar les flors". Aquest va ser el paradigma per a la memòria durant la dictadura, que deixarà pas al model d'oblit i reconciliació que suposaria la Transició.

El procés de transició democràtica va ser un procés de "transició via transacció" (Redero, 1993), on des de dintre de l'aparell governamental franquista va tutelar-se tot el procés que havia de conduir el país cap a un nou règim de llibertats democràtiques. Allò va suposar que no fos pas un trencament amb el model anterior, sinó una adaptació del mateix als nous temps. Els que abans governaven ho continuarien fent, i els que lluitaven a l'oposició van acceptar disputar el poder polític amb les regles pactades al procés constituent, que acabaria culminant amb la promulgació de la Constitució Espanyola l'any 1978.

El procés de transició a la democràcia a l'estat espanyol va ser reivindicat al seu dia com exemplar, així com encara ho és per alguns sectors de la societat. Avui dia, però, són moltes les evidències, en forma de problemàtiques inconcluses per culpa d'un mal plantejament en aquella època, que fan que aquesta tessitura hagi perdut pes (Rúa Fernández, 2007). D'entre aquestes problemàtiques en sobresurt el tema de la memòria històrica en totes les seves vessants.

Avui dia encara veiem les conseqüències d'aquest procés mal tancat de transició, i són moltes les veus crítiques amb les forces de l'oposició al règim que van permetre el perllongament del llegat del franquisme. El cert, però, és que la pròpia correlació de forces entre franquisme i oposició els va condemnar al pacte. Sí es cert que l'oposició democràtica disposava d'una enorme capacitat de mobilització social, però al cap i a la fi, el poder i els mitjans encara estaven en mans de la repressió franquista (Álvarez

Junco, 2008). Certament, aquesta correlació de forces no era favorable per desfer-se de tota la simbologia franquista present a l'esfera pública, ja que el franquisme encara *"estaba ahí, en los aparatos del Estado, en los grupos de derecha y ultras (el "búnker"), en la prensa del Movimiento y en muchas corporaciones locales, algunas de la cuales erigieron estatuas al dictador incluso después de su muerte"* (Castro Berrojo, 2011:93).

El passat democràtic lligat al llegat de la República va ser una de les principals renúncies que van fer les forces de l'oposició. Tant PSOE, com sobretot PCE, van fer enormes concessions en acceptar els símbols franquistes adaptats als nous temps per tirar endavant la nova democràcia: l'himne, la bandera i la corona. Fruit d'aquest nou relat de reconciliació, el llegat franquista va mantenir-se a totes les esferes de l'estat, i el camp progressista va caure en una etapa de depressió i desencant com mai s'havia conegut abans (Jerez, 2011).

Un dels punts més polèmics a nivell d'anàlisi històrica, i de rabiosa actualitat degut al procés encetat per la justícia argentina per jutjar els crims del franquisme, és l'aprovació de la llei d'amnistia (Ley 46/1977) a l'octubre de l'any 77. Una amnistia general va ser decretada, significat que tots els crims polítics comesos amb anterioritat al 15 de desembre del 76 quedarien impunes. Aquesta sembla doncs, una de les grans deficiències del procés transicional espanyol des del punt de vista dels drets democràtics. José Antonio Martín Pallín (2011:58) en diu al respecte: *"La amnistia se compagina mal con los principios de un sistema constitucional que coloca en un plano preferente e irrenunciable la justicia como valor superior. El olvido puede ser útil, pragmático u oportunista, pero nunca será justo. Las constituciones que han nacido después de la Segunda Guerra Mundial se oponen a integrar la amnistía como una fórmula que encaje con los principios rectores de su modelo democrático"*.

El procés de transició a la democràcia va suposar la consolidació d'un model de memòria institucional i no social, que es basés en l'oblit, en front d'altres tipus on la memòria tingués esperit reparador. Aquest model, emparat legalment per l'anteriorment citada llei d'amnistia, constava d'una estructura on la reconciliació era l'objectiu, la censura el programa, i l'oblit l'instrument (Vinyes, 2009). Tots aquests elements han fet part del discurs creat a la transició on s'equiparaven les culpes entre la República i els colpistes, generant així el relat d'equidistància ideològica al qual s'aferraven les forces conservadores d'avui dia (Escudero Alday, 2011a).

La transició va suposar una coerció política, on l'antic règim va deixar-ho tot *atado y bien atado*, i això va influenciar notablement el procés de conformació de la memòria

col·lectiva, però no va ser l'única. Tanmateix, a aquesta coerció política també ha d'anyader-se un context de coerció cultural, on moviments com *la movida* promogueren l'esperit acrític de la societat del moment (Font, 2009).

Van haver de passar més de 20 anys, i un canvi de segle, per tal de consumir el canvi total de paradigma general per a la memòria a l'estat espanyol. Els orígens del moviment els trobem, de manera efectiva, amb l'acció de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH). L'any 2000 van dur a terme la primera exhumació d'una fossa comuna, desenterrant tretze cadàvers al poble lleonès de Priaranza del Bierzo (Núñez, 2011; Silva, 2011). Va ser la primera vegada que es feia una exhumació de caràcter científic, ja que durant els anys 1977 i 1991 se'n van fer algunes, de manera dispersa, i sense cap mena de recolzament tècnic ni de metodologia científica (Etxeberría Gabilondo, 2011).

La força del moviment encetat a nivell cívic i social va acabar traslladant la qüestió a l'agenda política. De fet, associacions afins al PSOE (Asociación Descendientes del Exilio) i al PCE (Foro por la Memoria), partits que durant la transició van deixar de banda el tema de les fosses comunes com a peatge per al canvi polític de la transició, van ser part important per a la consolidació del moviment per a la recuperació de la memòria històrica a l'estat espanyol (Silva, 2011). I així arribem al punt culminant en que, l'any 2007, s'aprova al Parlament espanyol la coneguda com Llei de Memòria Històrica (Ley 52/2007), que, amb el nom de *Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura*, havia de representar la traducció, a nivell legal, d'aquelles demandes encetades a la societat civil.

Seguirem a Sauca Cano (2011), per exposar l'estructura d'aquesta llei, feta en base a cinc tipus de drets:

- *Dret a la reparació moral de la víctima i dels seus familiars.* Considerant la rebel·lió militar i els crims comesos durant la guerra i la dictadura com fets moralment execrables, totes les víctimes haurien de ser reparades moralment.
- *Dret a la recuperació de la memòria personal i familiar en sentit estricte.* Entès com la possibilitat d'accés a tots aquells esdeveniments, fets i narracions col·lectives que conformen el conjunt de l'individu, ja sigui víctima directa o descendents que hagin vist modificada la seva biografia a causa d'aquests fets.
- *Dret a la Declaració General d'il·legimitat de la repressió.* Desqualificació politico-jurídica de tot l'engranatge repressiu de la dictadura.

- *Drets patrimonial i indemnitzacions.* En aquest sentit, s'amplien els preexistents des de la transició, i s'emmarcarien en quatre grups:
 - a) Assistencials
 - b) Indemnitzatoris
 - c) Reparatoris
 - d) Fiscals
- *Dret de les víctimes a saber.* Tant pel dret a l'accés a la informació com pel dret dels familiars a conèixer el parador dels seus desapareguts.

El fet es, però, que aquesta llei va ser rebutjada unànimement per totes les associacions per a la recuperació de la memòria històrica (Silva, 2011). Es tracta d'una llei que mira de reparar a nivell nominal, però que no aporta ni els mitjans, ni les conseqüències jurídiques per tal de fer una total reparació de les víctimes del franquisme. En cap cas l'estat espanyol es fa càrrec de les exhumacions de cadàvers dels represaliats, deixant-ho en mans de les associacions o de les pròpies comunitats autònomes, sent la seva aportació únicament econòmica, quan n'hi ha. I pel que fa al tema que ha suscitat més polèmica, el de la nul·litat dels processos judicials duts a terme durant el franquisme sense cap mena de garanties, no va haver-hi cap modificació dels mateixos. La reparació dels declarats culpables és merament moral i simbòlica, doncs a efectes jurídics, aquestes persones encara consten als registres com culpables. En aquest sentit, Escudero Alday (2011b) apunta una possible hipòtesi pel fet que els legisladors no s'hagin mullat més en aquest aspecte, com la lògica així ho demana. Es tracta de les indemnitzacions econòmiques que haurien d'haver acompanyat a les declaracions de nul·litat, que, d'haver-se dut a terme, haguessin suposat una autèntica milionada a les arques de l'estat.

Imatge 4: Logotip del portal oficial dedicat a la difusió de la Llei de Memòria Històrica (Ley 52/2007). Font: Govern d'Espanya.

Paral·lelament a aquest procés dut a terme a nivell estatal, Catalunya creava també la seva pròpia llei de memòria històrica, la Llei del Memorial Democràtic (Llei 13/2007). Aportant l'anteriorment definit terme de memòria democràtica, estableix la creació d'una institució pública, el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, la finalitat de la qual és recuperar, commemorar i fomentar la memòria democràtica del país, tot emmarcant-la en l'eix cronològic que compren els anys 1931 i 1980. El fet és que a Catalunya, per les pròpies característiques que a l'època van fer que la guerra es desenvolupés amb diferent intensitat que a d'altres punts de l'estat, ha tingut també el seu propi camí pel que fa a la recuperació de la memòria històrica. El debat ideològic està present, però amb la creació d'aquesta institució, blindada amb una llei, s'ha creat la llavor per fer que els episodis més ignominiosos de la nostra història no caiguin en l'oblit.

Tot i amb les evidents mancances funcionals de l'esmentada llei de memòria històrica a l'estat espanyol, que van provocar el rebuig general dels col·lectius memorialistes, va haver-hi una reacció molt potent per part dels sectors polítics i mediàtics més conservadors arran de la seva aprovació. Emparant-se en la invocació del procés de reconciliació de la transició, van al·ludir a l'argument que tornar al passat traumàtic de la Guerra Civil suposaria reobrir ferides innecessàriament. Aquest punt, però, ha estat rebutjat sobradament amb diferents arguments. Ángel Viñas (2008) estableix que aquesta actitud s'oposa frontalment al coneixement científic, impeding que els historiadors puguin treballar l'època amb més profunditat. Tanmateix, enumera tres motius per reobrir aquest passat i investigar sobre els crims franquistes:

- *Avenços tècnics*. Relacionats amb els avenços científics de la nostra època, com el reconeixement de l'ADN dels cadàvers per exemple, que justifiquen tota una nova aproximació al tema de l'exhumació a les fosses comunes.
- *Maduresa democràtica*. El fet que altres països com Argentina o Sudàfrica, amb models democràtics que hom podria considerar més fràgils que l'espanyol, hagin encetat els seus processos de jutjament al seu passat dictatorial, fa que Espanya quedi molt mal posicionada a nivell internacional.
- *Honorar els morts*. Punt el qual està directament relacionat amb les actituds més conservadores lligades a l'estament eclesiàstic de l'època, i amb el qual no haurien d'estar-hi en desacord.

Hilari Raguer (2008) també es refereix al procés de reparació en termes funcionals, tot considerant-lo una eina imprescindible per comprendre el nostre passat.

Referint-se al controvertit argument del recobriment de ferides, Álvarez Junco (2008:86) ens diu: *"pensemos en un pueblecito donde siguen viviendo a cientos de metros de distancia los nietos del ejecutado y los nietos del ejecutor. El día que se saquen los restos del ejecutado, los lleven al cementerio, se ponga una lápida, se haga un pequeño acto de homenaje, ¿Qué estará haciendo la familia del ejecutor? Probablemente estarán metidos en sus casas, furiosos, avergonzados... ¿Esto es reabrir heridas? Pues sí, para ellos reabre heridas. Quizá no debería reabrir las; lo más inteligente para ellos sería ir al cementerio, sumarse al acto de homenaje y decir: -nosotros no tenemos nada que ver con aquella brutalidad. Pero no es probable"*. Al fil de les paraules d'aquest catedràtic en història per la Universitat Complutense de Madrid, podem deduir que el recobriment de ferides no és pas un element comú a tota la societat espanyola, sinó que només afecta a aquells que, directa o indirectament, van ser participants o còmplices dels crims comesos durant la guerra i la dictadura. Tanmateix, són nombroses les postures que diuen que recuperar la memòria històrica no és pas reobrir ferides sinó tot el contrari, doncs per una gran part de la societat espanyola, la dels descendents de les víctimes del franquisme, no es tracta de reobrir ferides, sinó de tancar les que tantes dècades porten obertes (Raguer, 2008; Mayayo, 2008).

En definitiva, el discurs de reobrir ferides està plantejat per presentar al moviment de recuperació de la memòria històrica com quelcom pensat des d'un punt de vista revengista, quan del que tracta el seu plantejament no es d'una altra cosa que d'un acte d'humanitat i de justícia (Elorza, 2008).

Així doncs, tot aquest procés que a l'estat espanyol ha traslladat el canvi del paradigma memorial cap a les postures reparacionistes de l'actualitat, ha fet que, tal i com es dona també a l'àmbit internacional, assistim a un auge de la memòria, palpable a molts nivells, entre ells el del patrimoni. Cassassas (2008:9) aporta la següent reflexió: "la dita memòria històrica constitueix un dels fenòmens culturals de més abast de les darreres dècades; i, que si es tracta d'un fenomen d'aquestes proporcions, la dimensió cultural per força s'ha de barrejar amb la intencionalitat política (i, de retruc, amb la cada cop més important indústria cultural)". De la mateixa manera, Casanova (2008) afirma que les polítiques públiques sobre la memòria es fan imprescindibles davant dels casos flagrants de crim organitzat, com és el cas del franquisme a l'estat espanyol, manifestant que les mateixes han d'estar basades en els arxius, així com en els propis museus i a l'educació.

Per concloure, cal mencionar també un altre element definitiu per a establir aquest canvi de paradigma. Es tracta del fet que la societat espanyola que no va viure en la

seva maduresa el procés de transició, sense sentir el pes dels tabús de l'època, té la necessitat d'aclarir el passat per passar pàgina d'una vegada en un context de normalitat democràtica. Aquesta nova generació, ha vist com els processos de transició a la democràcia de molts països del món, especialment llatinoamericans, han sigut molt més justos i legítims que no pas l'espanyol, fet que ha col·laborat, sense cap mena de dubte, a propagar les ànsies de memòria de la societat espanyola a l'actualitat (Juliá, 2010).

2.4.- El Turisme de memòria.

El concepte de turisme de memòria neix a França amb l'entrada del segle XXI, com a resultat de les dècades de treball en matèria de posada en valor patrimonial dels espais relacionats amb els espais de memòria lligats als dos grans conflictes bèl·lics del segle XX, i a l'Holocaust.

Cavaignac i Deperne (2003:14) en parlen en aquests termes: *"Le tourisme de mémoire peut être défini globalement comme une démarche incitant le public à explorer des éléments du patrimoine mis en valeur pour y puiser l'enrichissement civique et culturel que procure la référence au passé"*.

Seguint als mateixos autors, els orígens de la categorització del turisme de memòria cal buscar-los l'any 2003, quan fruit de la col·laboració entre el Ministeri de Defensa i el Ministeri de l'Artesanat, Comerç i Turisme, va engagar-se el projecte dels *chemins de mémoire*, en el que va ser una clara aposta del govern francès per tal d'integrar els Espais de Memòria dins l'oferta turística global. Al Ministeri de Defensa hi havien dos institucions clau per a tirar endavant el projecte:

- La DMPA: Direction de la Mémoire, du Patrimoine, et des Archives.
- L'ONAC-VG: Office National des Anciens Combatants et Victimes de Guerre.

Fruit de les seves gestions ja s'havia entrat en la dinàmica de valorització del patrimoni memorial francès, i ara arribava l'hora de coordinar-se amb el sector turístic per fer el salt que s'estava buscant. Així neix doncs *chemins de mémoire*, una xarxa on estaven integrats nombrosos Espais de Memòria que van quedar enquadrats en 4 grans temàtiques:

- La fortificació (S.XVI-XX).
- Guerra franco-prussiana (1870-1871).
- Primera Guerra Mundial.
- Segona Guerra Mundial.

Més enllà d'aquestes temàtiques, també hi tenien cabuda altres aspectes específics no lligats a cap conflicte concret.

La xarxa s'estructurà en base a uns nodes, anomenats *points d'appui*, que servien de referència física, i que eren tots aquells espais ja havien treballat en la seva valorització turística. D'entre els 80 proposats al projecte inicial, van seleccionar-se 29 de manera definitiva i 16 per a una futura incorporació, i es va crear una molt treballada pàgina web [<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/>], erigida com l'altaveu utilitzat per les seves estratègies de comunicació.

Els objectius del turisme de memòria a França són l'educació cívica i el desenvolupament territorial. A més a més, la gran quantitat de patrimoni militar que ja no serveix als seus usos originals, converteix el fet de poder valoritzar-lo en una altra motivació per a potenciar el turisme de memòria (Da Silva i Bougon, 2013).

Parlar de turisme de memòria es parlar d'una pràctica pedagògica, ja que es tracta de despertar la consciència històrica del turista, entenent l'epítet històric no com l'acte de recordar, sinó com quelcom més profund. Es tracta de, mitjançant el record, reconèixer i acceptar el nostre passat, per molt dur que sigui (Urbain 2003).

Els Espais de Memòria, entesos com a patrimoni valoritzat per al turisme, tenen una eminent missió educativa i de transmissió de valors. Kremenetzky (2003) parla en aquests termes per referir-se al protagonisme del turisme de memòria pel que fa a la lluita contra el negacionisme. Les postures historiogràfiques revisionistes sorgides a finals del segle XX, que neguen l'existència de l'Holocaust, fan de la pràctica turística envers aquests espais una activitat necessària per a mantenir viva la memòria d'aquells fets. I la creació d'estructures en xarxa que facilitin aquestes pràctiques, a l'estil de *chemins de mémoire*, no és sinó la conseqüència de copsar que no estem parlant d'un tema local, sinó global.

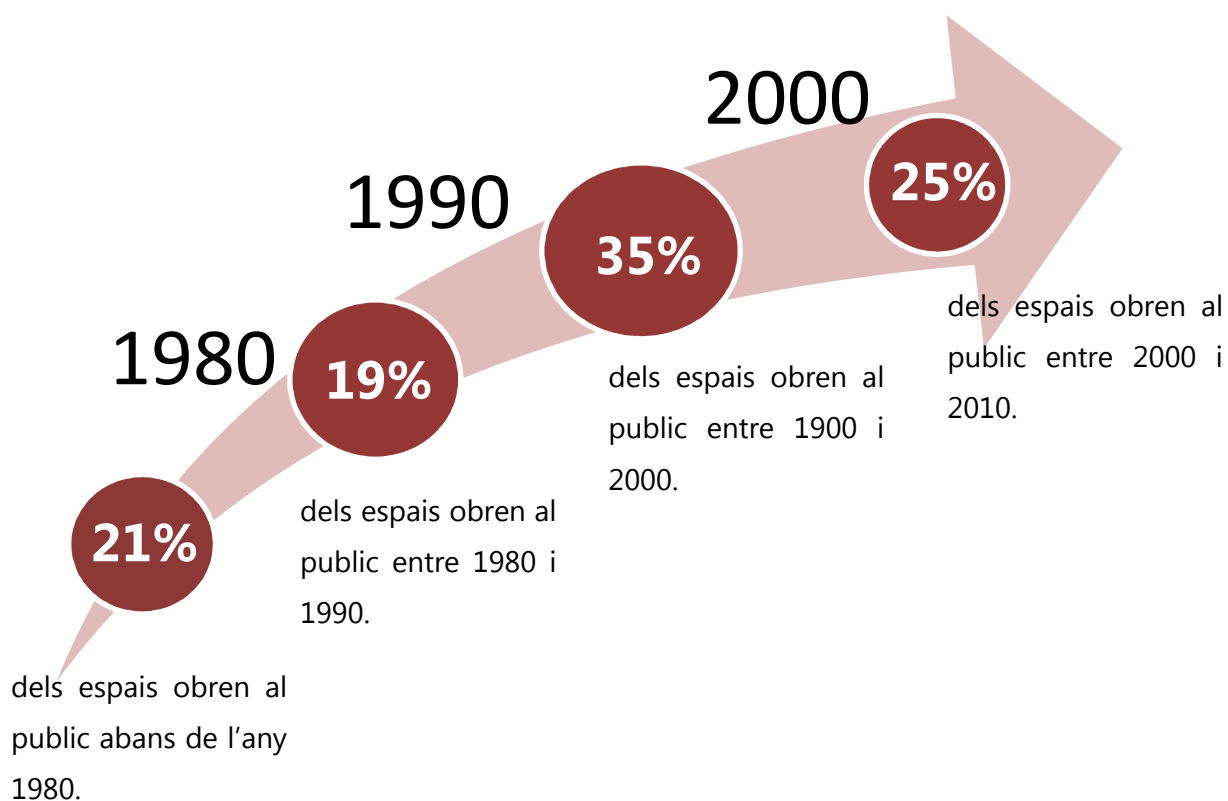
El procés de transició d'un Espai de Memòria a un lloc d'ús turístic implica una planificació acurada. Lalieu (2003:29) així ho defineix: "*il s'agit de préserver un site en développant un parcours de visite rationnel et en créant des outils muséographiques de*

sensibilisation et de connaissance". Una bona estratègia museogràfica, així com una utilització efectiva de les eines de difusió que es disposin, han de fer possible la divulgació del discurs pedagògic treballat en la valorització del lloc de memòria. D'aquesta manera s'evitaria la banalització de l'espai per culpa de la pràctica turística, tot convertint-lo en un producte sostenible recolzat en la solidesa del seu relat.

Els orígens del turisme de memòria els trobem ja als anys 20 del segle XX, amb les peregrinacions dels antics combatents als espais on s'havien desenvolupat les batalles de la Primera Guerra Mundial (Da Silva i Bougon, 2013). Aquestes pràctiques eren molt arcaiques, res semblant al que avui entenem per turisme de memòria. La seva importància fou vital, però, doncs aquestes peregrinacions han estat la pràctica que ha mantingut activa la vida i la simbologia d'aquests espais, fet que ha acabat desembocant en la creació del model de turisme de memòria actual. Bouilou (2013) exposa aquest procés de canvi, al·ludint a com els visitants d'aquests espais han evolucionat de ser només antics combatents i familiars a un nodrit i diversificat grup, on els escolars hi són majoritaris, i on gent de fora de França hi acudeix amb assiduitat. Aquest canvi cap a l'actual model de turisme de memòria ve donat pel canvi generacional. La gent que no ha viscut els conflictes s'interessa pels seus espais, creant-se així la necessitat de desenvolupar eines d'interpretació, i provocant el desenvolupament de totes les iniciatives museístiques lligades als Espais de Memòria. En aquest context, l'objectiu d'aquests espais passa per exercir més com a centres d'interpretació que no pas com a museus, treballant en aquestes tres línies:

- Explicar; per donar sentit a la visita i ajudar a comprendre millor el present i preparar millor el futur
- Seduir; crear l'emoció que acosti al visitant a l'ànima de l'espai.
- Modificar el comportament de l'espectador; per tal de fer-lo partícip i actor de la visita, doncs els fets evocats bé poden relacionar-se amb la seva pròpia vida, història, o valors.

L'element interpretatiu als espais memorials es presenta com el seu principal tret distintiu pel que fa a l'estratègia museogràfica. Aquesta és la tendència actual en referència a la museografia dedicada a temes històrics en general (Hernández, 2005), i encara més significativa si cap per als Espais de Memòria.

Gràfica 1: Evolució percentual de l'obertura dels espais memorials regulats mitjançant pagament d'entrada a França (1980/2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

La interpretació lligada a una estratègia pedagògica és un dels principals trets distintius del turisme de memòria. En aquest sentit, Jordi Font (2013:31) comenta: "Podem parlar d'un turisme cultural de la memòria si es vol, però ha de contenir un treball pedagògic que sigui útil per conèixer esdeveniments que van associats a valors i actituds sovint oblidades o marginades en el present i que, en rescatar-les, poden enriquir la nostra educació cívica".

Aquest caràcter eminentment pedagògic del turisme de memòria, fa que el públic escolar sigui un dels seus grans consumidors. El turista cultural és algú que cerca en el turisme de memòria el coneixement històric lligat a la difusió de valors ètics, i ho fa, en la majoria dels casos, amb un alt grau d'intencionalitat. Però el públic escolar representa el col·lectiu on la tasca de transmissió de valors s'ha de tenir més en compte, per això, a l'hora de dissenyar qualsevol estratègia interpretativa, serà un important factor a tenir en compte.

Així, el turisme de memòria ha de tenir en compte tota varietat de públics per mantenir els seus espais en el marge de visites desitjat. La vessant pedagògica dels mateixos fa

que el públic infantil sigui un *target* principal a tots els casos, fet que ha de veure's reflectit en les estratègies museogràfiques desenvolupades. Caroline Hugolini (2013 :138), parlant del cas francès, en diu al respecte: "*Pour capter de nouveaux publics, français et étrangers, le tourisme de mémoire en France doit s'adapter. Les parents d'aujourd'hui, détachés des événements, ne peuvent plus s'improviser médiateurs de la mémoire de la Deuxième Guerre mondiale, encore moins de la Première. Il appartient donc aux sites de visite de leur donner les clefs de compréhension, d'anticiper les risques de choc des images ou des mots. Bref de proposer une scénographie et des outils de médiation adaptés*". I es que una altra característica definitòria del turisme de memòria, segons Bouilou (2013), és el protagonisme de la societat civil. Lluny de la tipologia de visitant memorial lligada al fet històric, i en molts casos protagonista del mateix, el turista cultural de memòria viu l'experiència des del punt de vista civil. Les estratègies interpretatives, doncs, estan pensades amb l'objectiu d'implicar aquest perfil de visitant.

El turisme de memòria ben plantejat, requereix d'unes estratègies d'interpretació per als seus espais desenvolupades per tal d'aconseguir que el visitant s'impliqui de plena mesura. D'aquesta manera, Stéphane Grimaldi (2013:106), director del Memorial de Caen, ens diu: "*nous faisons à nos publics la promesse de leur donner des clés non pour visiter les mans dans les poches ou pour être seulement émus, mais pour comprendre. Comprendre les mécanismes de l'histoire, comprendre ses approximations, observer les sociétés en guerre, tenter de développer chez eux une vision critique de l'histoire*".

El turisme de memòria mostra una gran compatibilitat amb altres tipologies de turisme (Bouliou, 2013). Això es fa palès sobretot amb el turisme de natura. Hertzog (2013:57) ens parla del cas de la Serralada dels Volges, al norest francès, on el pla estratègic local de l'any 2012 preveia "*faire du massif des Vosges, espace marqué par le tourisme de nature, le thermalisme et les sports d'hiver, une destination touristique "de mémoire" structurée autour de deux thématiques (la guerre de montagne et la mémoire franco-allemande) à partir d'une mise en réseau de différents lieux*". Jordi Guixé (2008) també es refereix en aquests termes. Posant l'exemple de Vercors, també a França, afirma que seria un model aplicable al Pallars, on turisme de natura i turisme de memòria podrien fusionar-se en la creació d'un model integrat d'oferta turística.

En tractar la història dels conflictes armats, el turisme de memòria està estretament lligat al patrimoni bèl·lic, doncs representa un recurs tangible de primer ordre per al desenvolupament de productes. És un dels patrimonis emergents del S.XXI, amb un enorme potencial, i ha sofert molts canvis en la seva concepció museogràfica als últims

temps. Lluny han quedat ja en el temps aquells vells museus militars, on la principal tasca era l'engrandiment de la pàtria. Transmetien un missatge propagandístic, ben allunyat dels elements educatius amb els quals s'hi relaciona avui dia. Contra aquesta vella concepció, s'hi oposa la idea del museu militar, o dels espais bèl·lics museïtzats, on les estratègies museogràfiques emanen d'una idea de civilitat, ben llunyana de qualsevol esperit bel·licista. Mitjançant una visió holística, exposen tot allò que, no directament relacionat amb la guerra o el fet bèl·lic, és necessari per a comprendre en profunditat les causes que han dut a una societat a participar en algun conflicte armat (Hernández i Rojo, 2011). I es que, relacionant-lo amb el turisme de memòria i amb el nostre territori, val a dir que el patrimoni bèl·lic té un potencial enorme, però si es deixa de banda la seva part intangible lligada a la lluita pels valors democràtics, estem parlant de quelcom completament buit de caràcter memorial (Guixé, 2009).

Juntament amb la difusió de valors, com s'ha dit, l'altre element definitori del turisme de memòria és la valorització del territori per a dinamitzar la seva economia. En aquest sentit, seguim a Agustí Andreu i Joan Josep Pujadas (2011), que estudiant el cas dels espais de la Batalla de l'Ebre des del punt de vista del CEBE (Centre d'Espais de la Batalla de l'Ebre), han adoptat aquesta tesi generalista al cas català, atorgant al turisme de memòria dues dimensions:

1. La cerca de la normalització democràtica.
2. La posada en valor patrimonial en clau turística i de desenvolupament local.

Existeix una dialèctica constant entre els dos elements que componen el cos del turisme de memòria, l'ètic i l'econòmic. Hi hauran casos on l'un s'imposi a l'altre i viceversa, però l'ideal ha de ser l'equilibri. És cert que la raó de ser de la pràctica turística als Espais de Memòria no és altra que la transmissió de valors, però la sostenibilitat econòmica dels mateixos és una peça clau del seu èxit i la seva continuïtat. Parlant de la posada en valor patrimonial dels Espais de Memòria, i de la relació entre els elements econòmics i morals, Laliou (2003:29) afirma que els segons sempre han de prevaldre: *"le tourisme et l'economie ne sauraient être les motivations premières de tels projets. Parce qu'il s'agit d'une histoire douloureuse et récente, portant sur des sujets complexes aux conséquences humaines dramatiques, l'aménagement de ces lieux répond et doit être pensé fondamentalement en fonction d'impératifs moraux et mémoriels: nécessaire hommage rendu aux victimes, préservation des vestiges, stricte information sur les événements survenus"*. Tot i això, reconeix la importància d'integrar els conceptes relatius a la gestió turística per tal de fer d'aquests espais memorials equipaments sostenibles.

La viabilitat econòmica és una peça clau en qualsevol cas. En aquest sentit, les inversions milionàries a França estan totalment justificades si es tenen en compte les espectaculars xifres de visitants. Aquests dos fets; les macroinversions als Espais de Memòria dedicats al turisme, així com l'èxit dels mateixos, es retroalimenten l'un a l'altre per tal de consolidar un projecte sostenible: les grans quantitats invertides fan possible una bona conservació i projectes potents a nivell científic, i així els espais poden suportar l'evident massificació soferta (Guixé, 2008).

I es que el turisme de memòria, com ho demostra el cas francès, pot causar un enorme impacte econòmic sobre el territori, però l'impacte va molt més enllà. La posada en valor d'equipaments turístics de memòria col·labora, sense cap mena de dubte, a reposicionar no només la imatge turística sinó també la històrica. Aquest és per exemple el cas de Meaux, a prop de Paris, on el Museu de la Gran Guerra ha recordat al món que aquella zona, fins aleshores no associada al conflicte, va jugar-hi un paper molt important (Crépin i Rouger, 2013).

Analitzant la influència del turisme de memòria sobre la imatge local, Hertzog (2013:56) ens diu: *"L'un des enjeux majeurs de la valorisation touristique est de "faire territoire" par le développement économique, par la valorisation de ressources locales, par l'image, par les coopérations, par l'organisation des circulations, mais aussi par l'usage du passé".* A tal efecte, hi ha l'exemple immillorable de la regió francesa de Nord-Pas de Calais, que a més de trobar en el turisme de memòria un autèntic nou motor econòmic, també ha sabut aprofitar-se'n per forjar una nova identitat, basada en el seu passat com a territori protagonista a les dues grans guerres del S.XX.

Una de les claus per a l'èxit del turisme de memòria es basa en el tractament dels espais memorials de manera que fàcilment puguin ser relacionats amb el present (Guixé, 2008; Font, 2013). El propi Guixé (2008:224) ens diu que, davant la petrificació històrica de molts Espais de Memòria, el turisme de memòria ha de mostrar-se com quelcom dinàmic: *"Hay que evitar los recursos monumentales de petrificación de la memoria que mira al pasado, y erigir y señalar con una clara función de transmisión ética y de pedagogía social"*.

Pel que fa a l'actualitat més recent del turisme de memòria a França, es pot parlar d'una evolució. Des de començaments de segle, quan es va crear el concepte de turisme de memòria com a tipologia de turisme cultural, s'ha produït una progressiva assimilació tant a nivell acadèmic com comercial, i es refereix indubtablement a la valorització i freqüentació dels llocs associats a les guerres, violències, o passats traumàtics,

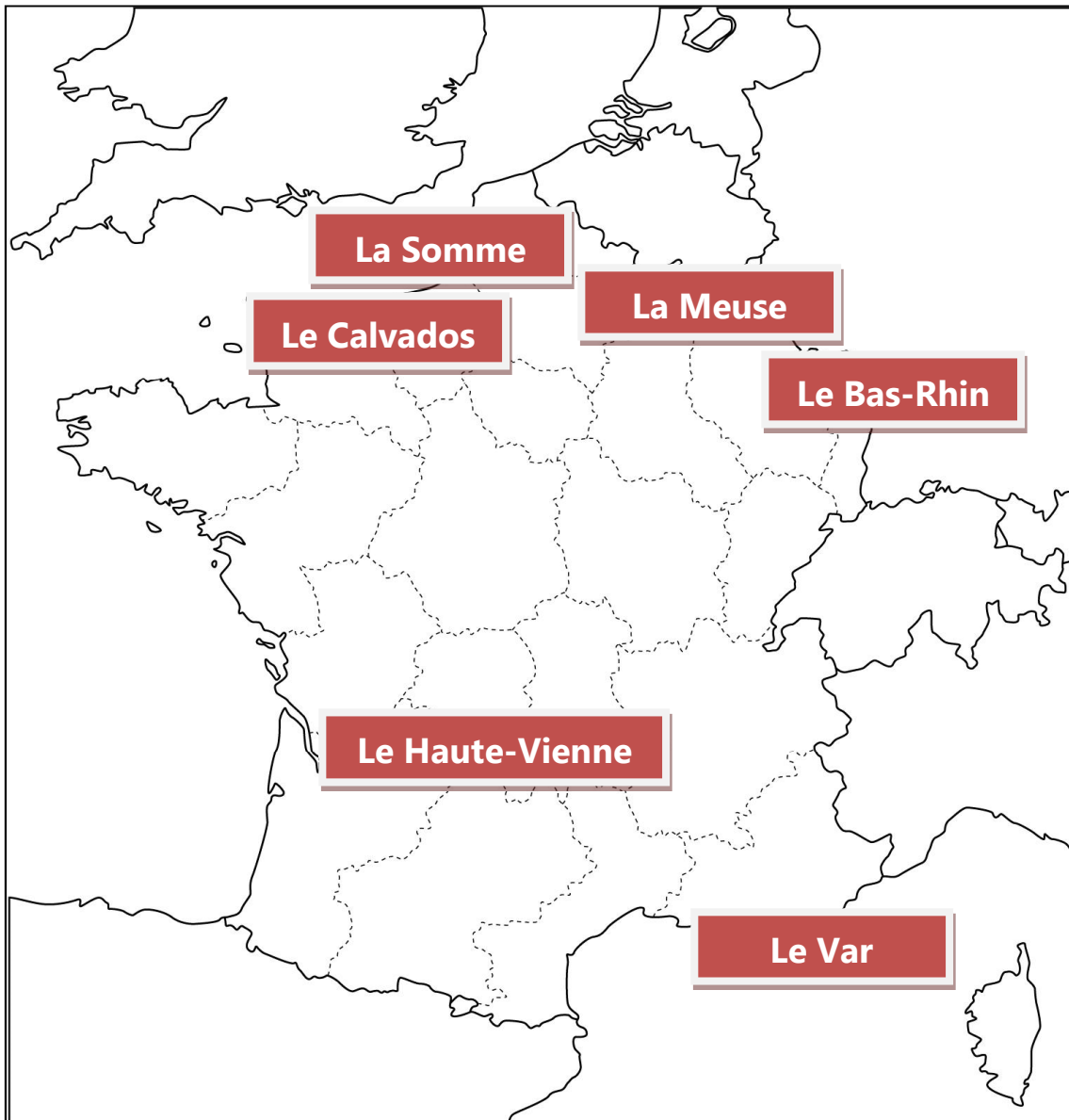
imposant-se claríssimament a d'altres possibles denominacions, com turisme d'història o turisme de camps de batalla (Hertzog, 2013). Tot i la categorització en quatre èpoques de l'any 2003 esmentada anteriorment, avui dia no es cap exageració dir que parlar de turisme de memòria a França és parlar dels llocs de memòria lligats als conflictes del segle XX: la primera i la Segona Guerra Mundial (Bouliou, 2013). Durant tot el seu recorregut, el turisme de memòria ha demostrat la capacitat de donar valor turístic a llocs on no n'hi havia, com a algunes zones de Normandia, així com de revaloritzar destins consolidats amb nous recursos, com a Còrsega amb el patrimoni de la resistència. L'efemèride actual de l'any 2014, que representa al centenari del començament de la Primera Guerra Mundial, així com el seixantè aniversari del desembarcament de Normandia, es presenta com un punt clau per a la seva evolució en un futur proper (Da Silva i Bougon, 2013).

2.4.1.- França: un cas d'anàlisi.

El turisme de memòria a França té el suficient recorregut com per ser considerat un producte consolidat i alhora amb futur. Tal i com testimonia Jordi Guixé (2008:223), *"hay que decir que Francia es el país que ofrece una red de museos y memoriales más densa y que allí se ha generado un amplio debate sobre la constante renovación de contenidos, señalización y banalización o no de los espacios memoriales a través del turismo"*. I es que el turisme de memòria a França ha suposat que àrees sense cap mena de potencial anteriorment s'hagin convertit en llocs turístics (Cavaignac i Deperne, 2003; Halter, 2003). Després de dècades on molts equipaments memorials porten funcionant, i en un moment on ja es parla del turisme de memòria com un segment consolidat del turisme cultural, cal estudiar a fons les característiques del model aplicat, així com el seu impacte econòmic.

Es així com l'any 2011, el ministeri encarregat del Turisme i el ministeri de Defensa encarreguen a l'agència oficial de turisme de França, *Atout France*, la realització d'un estudi molt pretensió i acurat sobre el turisme de memòria i el seu impacte econòmic. Amb el nom de *Le tourisme de mémoire en France: Mesure et analyse du poids et des retombées économiques de la filière* (Mantei, 2012), aquest estudi ha confirmat el fet que el turisme de memòria representa una part important de l'economia turística dels territoris on hi té presència, constituint, per a alguns d'ells, un autèntic motor econòmic que complementa l'oferta turística tradicional (Da Silva i Bougon, 2013). La metodologia emprada en l'estudi s'ha basat en la realització d'enquestes als visitants

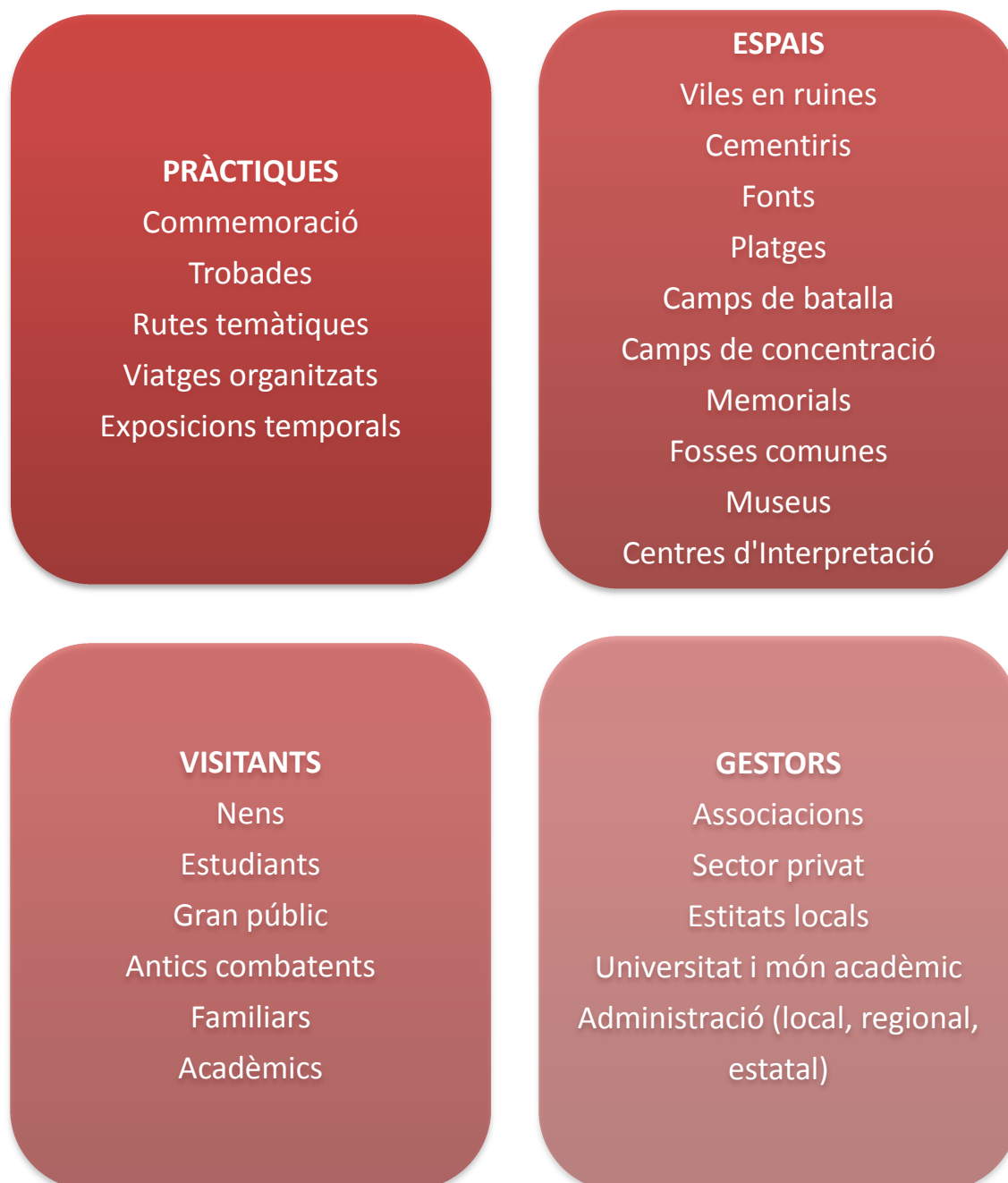
dels espais dedicats al turisme de memòria, primer en persona en el moment de la visita, i després *on line* per acabar d'aprofundir. L'estudi s'ha fet a aquells equipaments dedicats als conflictes del S.XX on l'entrada es regula mitjançant pagament, i s'han escollit les següents sis zones representatives repartides per tot el territori: Somme, Var, Calvados, Meuse, Bas-Rhin, i Haute-Vienne.

Imatge 5: Mapa de França amb la ubicació de les àrees on s'ha desenvolupat l'estudi d'impacte econòmic del turisme de memòria a França (2012). Font: elaboració pròpia.

2.4.1.1.- Conceptualització.

El turisme de memòria a França forma una xarxa molt heterogènia pel que fa a totes les parts implicades a la seva pràctica i desenvolupament. D'aquesta diversitat en surt la següent classificació:

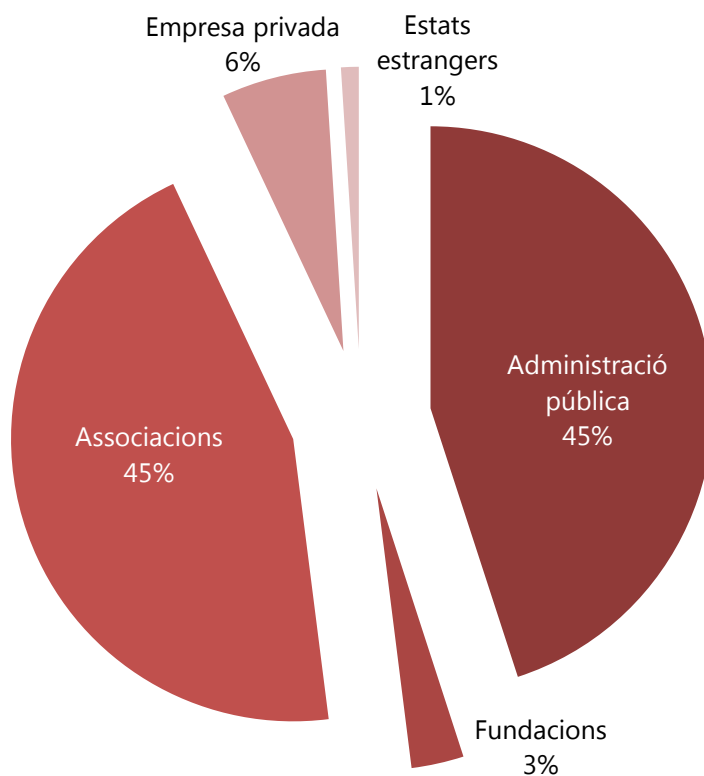
Gràfica 2: Classificació de les diferents parts implicades en la pràctica i desenvolupament del turisme de memòria a França (2012). Font: Elaboració pròpia (Mantei 2012).

2.4.1.2.- Oferta.

La naturalesa dels espais memorials queda distribuïda i tipificada de la següent manera:

- **Espais testimoni:** llocs on directament s'han produït els esdeveniments que l'han convertit en espai de memòria.
- **Espais commemoratius:** llocs dedicats a l'homenatge i el record.
- **Espais informatius:** llocs dedicats a la divulgació des d'un angle particular.
- **Espais pedagògics:** llocs on la difusió memorial consta d'elements d'interpretació.

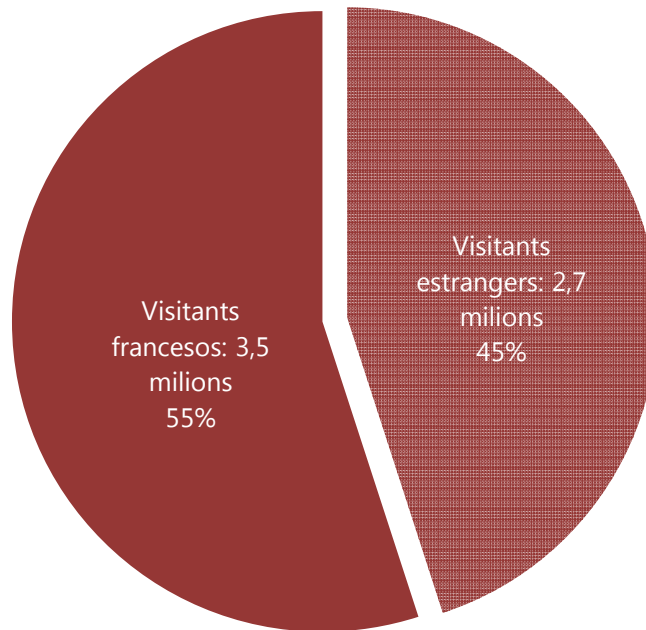
Pel que fa al model de gestió dels espais turístics memorials, val a dir que el sector públic, així com les associacions, en són els principals protagonistes, gestionant el 90% dels espais. A més a més, si a aquesta dada li sumem el fet que la principal font d'ingressos d'aquestes associacions és d'origen públic, queda reflectit el total protagonisme de les administracions en la gestió del turisme de memòria.

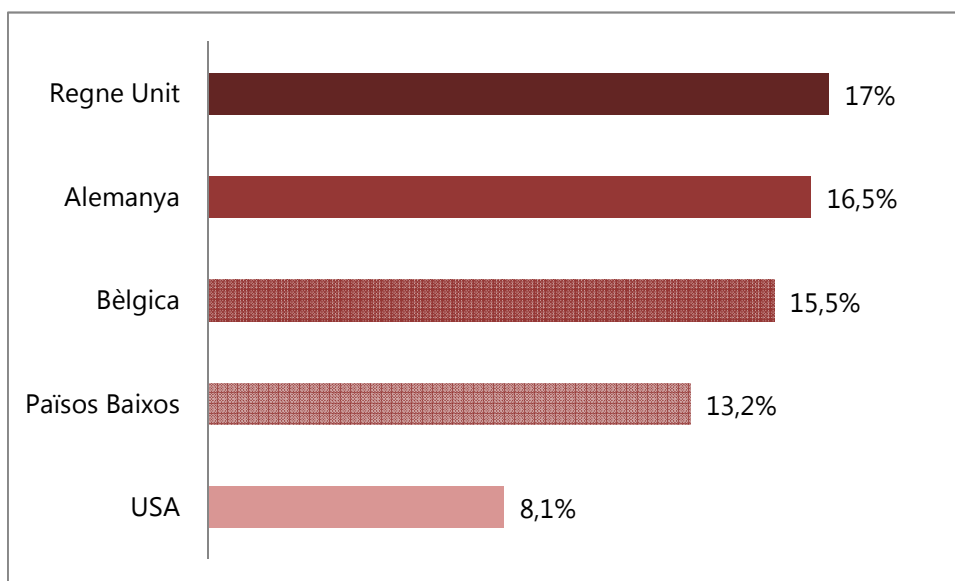
Gràfica 3: Percentatges de model de gestió del turisme de memòria a França (2012).
Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

2.4.1.3.- Demanda.

Les xifres de l'any 2010 parlen d'un total de 6,2 milions de visitants. Si tenim en compte que els espais analitzats en l'estudi suposen només el 20% del total d'espais dedicats al turisme de memòria en territori francès, ens podem fer una idea de l'impacte de les xifres globals de visitants per al total del turisme de memòria a França.

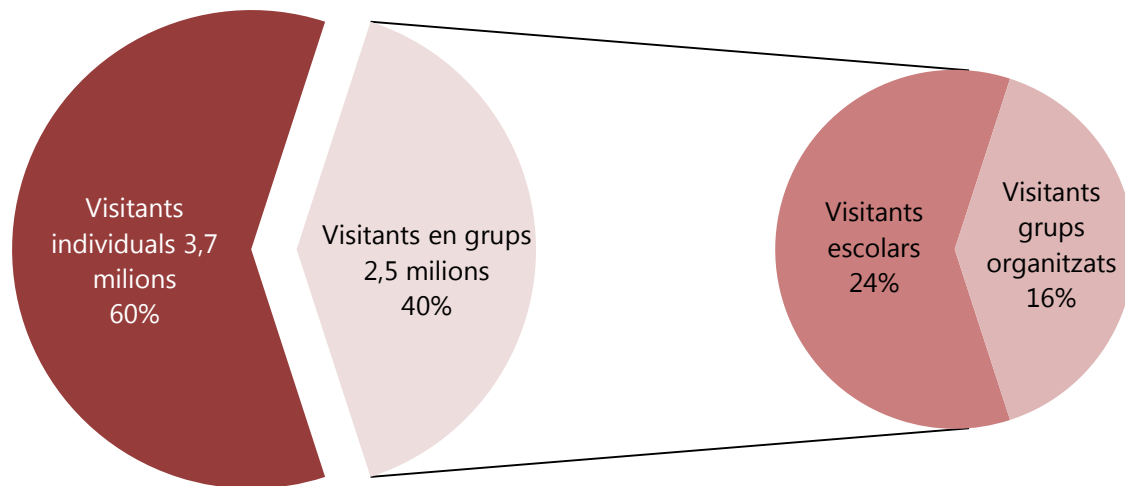

Gràfica 4: Xifra total i percentatge de visitants nacionals i estrangers per al turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

Gràfica 5: Percentatges de les nacionalitats més presents com a visitants estrangers als espais de turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

La gran quantitat de visitants estrangers no fa sinó constatar la importància que té el subjecte del turisme de memòria a nivell internacional, convertint-se en un recurs de primer ordre a l'hora d'atreure determinats mercats. Cal remarcar, però, que l'estudi s'ha realitzat en període estival, entre els mesos d'Abril i Setembre, i que aquest fet influeix a l'hora d'acollir un nombre tan elevat de visitants estrangers.

Gràfica 6: Percentatge de visitants individuals i en grup (escolars i grups organitzats) als espais de pagament destinats al turisme de memòria a França (2010). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

Gairebé la meitat del total de visites, un 40%, les realitzen grups, d'entre els quals la majoria pertany al sector escolar, un 24%. Això dona gairebé una quarta part del total de visites als espais dedicats al turisme de memòria, el que demostra la importància de la seva tasca pedagògica.

En aquest cas, veiem com el recorregut que fa l'eix que es dirigeix del públic més massiu al més especialitzat, abasta dos grups on hi han tres tipologies diferents de públic:

- Els més directament relacionats amb el concepte de memòria: escolars, ambaixadors i implicats.
- Els més propers a la difusió històrica: espontanis, curiosos, i especialistes.

Gràfica 7: Matriu de posicionament de la tipologia dels visitants de turisme de memòria a França (2012). Font: Elaboració pròpia (Mantei, 2012).

3.- Catalunya i el turisme de memòria.

El següent apartat mostra els casos concrets escollits per a l'anàlisi del turisme de memòria a Catalunya. Una introducció sobre l'estructura creada pel Memorial Democràtic inspirada en el cas francès, la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya; dues fitxes d'anàlisi per als dos equipaments memorials més representatius de la xarxa, MUME i COMEBE; i una breu exposició del cas de les rutes en anglès sobre la Guerra Civil a Barcelona d'en Nick Lloyd.

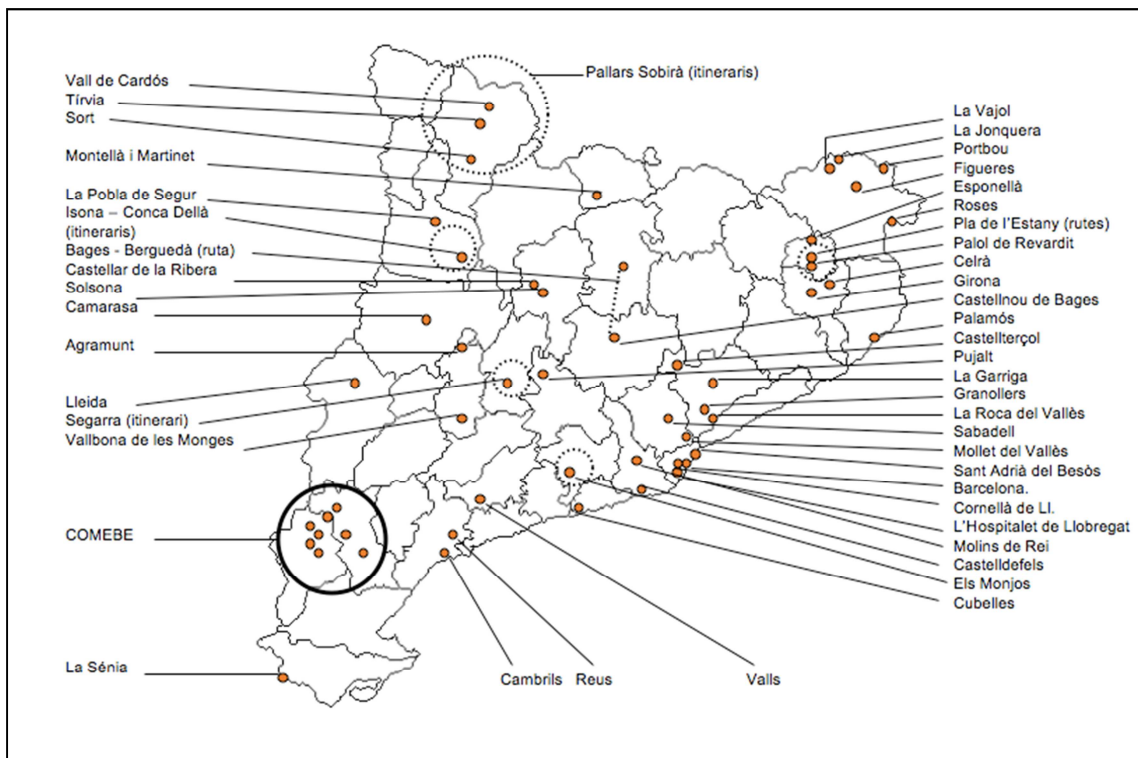
3.1.- La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya.

La Llei del Memorial Democràtic (Llei 13/2007) estableix la creació d'un nou organisme amb aquest mateix nom, que s'encarregarà de la recuperació, commemoració i foment de la memòria democràtica a Catalunya durant el període comprès entre 1931 i 1980. Al seu article número 3, la llei estableix les vuit funcions que ha de desenvolupar aquesta institució, entre elles la següent: "La difusió del patrimoni democràtic i dels espais de la memòria, amb la creació d'un fons informatiu integrat per un servei d'informació documental, un portal informàtic, un banc de dades audiovisuals i bases de dades, i també amb l'organització d'exposicions" (Llei 13/2007:45.175). Aquesta és la base a partir de la qual es començarà a treballar en la difusió del patrimoni democràtic, tot lligant-lo a uns Espais de Memòria representatius del mateix.

L'origen del projecte es troba en una qüestió metodològica. Dins del context de reparació engegat amb la creació del Memorial Democràtic, s'havia de donar valor a tot el patrimoni memorial català, tal com ja s'havia fet amb el patrimoni industrial. Existia una gran varietat material (vestigis, reconstruccions,...) i immaterial (testimonis, records, símbols,...), i s'havia de fer que l'administració assumís la seva responsabilitat per tal de transmetre aquest patrimoni a les noves generacions, alhora que també s'aconseguia l'efecte reparador sobre les persones. La legislació catalana aplicable al respecte en aquell moment, representada per l'Estatut de l'any 2006 i la pròpia Llei del Memorial Democràtic, establia que el patrimoni memorial havia de ser tractat a la mateixa alçada que qualsevol altre tipus de patrimoni cultural, però la realitat, com explica Guixé (2009:380), no era així: *"El análisis de la normativa vigente sobre patrimonio cultural catalán pone en evidencia que el patrimonio memorial forma parte de él de pleno"*

derecho. Pero la realidad es que en la mayoría de los casos los vestigios históricos del período 1931-1980 no reciben el tratamiento y la consideración de bien cultural ni disfrutan de las categorías que la ley determina”.

Així és com va iniciar-se el procés de valorització del patrimoni memorial català. L'equip del Memorial Democràtic a càrrec dels Espais de Memòria, dirigit per Jordi Guixé, juntament amb l'empresa de serveis culturals STOA, va desenvolupar el Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya (Guixé, 2007). La prospecció sobre el territori va concloure amb la identificació d'uns gairebé vuitanta Espais de Memòria, una molt bona xifra amb la que es va conceptualitzar el primer mapa dels Espais de Memòria a Catalunya. A més, establia que les autoritats locals devien fer ús de la declaració de BCIL (Bé Cultural d'Interès Local) per als seus elements patrimonials de memòria, i així dotar-los dels mecanismes de protecció inherents a la categoria.

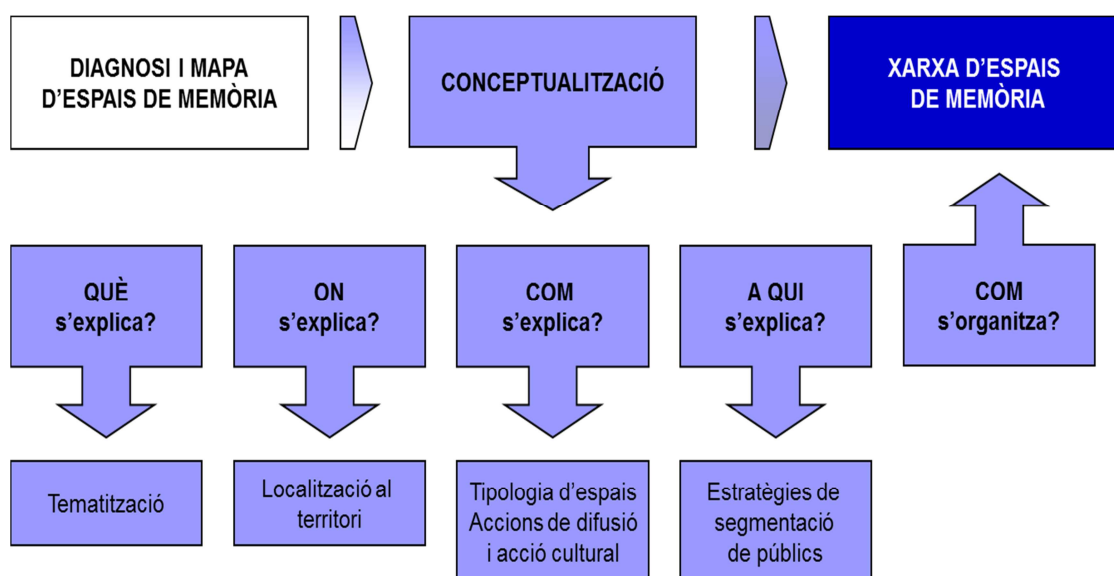

Imatge 6: Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins el Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya (2007). Font: Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

Aquests espais havien de complir tres missions:

1. Informació, reparació, i transmissió de valors.
2. Posada en valor patrimonial, per tal d' aconseguir que la gent del lloc se'ls faci seus.
3. Atreure gent d'altres llocs a visitar-los.

Aquest tercer punt, deixa clar com l'objectiu turístic és una peça clau per a comprendre el sorgiment de la xarxa i la valorització de tots els seus espais.

Imatge 7: Esquema del procés de conceptualització de la Xarxa d'Espais de Memòria establert pel Pla d'Actuació de l'any 2007. Font: Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

Amb una primera línia de subvencions d'un milió i mig d'euros va encetar-se la valorització dels espais que havien de pertànyer a la xarxa, i aquesta va anar agafant forma. Fruit de l'anàlisi de casos estrangers, centrats bàsicament a França i el treball de la DMPA i la xarxa *chemins de mémoire*, la xarxa s'organitza en base a la influència de l'experiència francesa.

És així com assoleix la seva horitzontalitat, amb només dos o tres punts forts que gestionin la resta de punts de proximitat, rutes i demás espais. Tal com a la xarxa de *chemins de mémoire*, que basa la seva articulació en l'existència de *points d'appui*, la Xarxa d'Espais de Memòria ha conceptualitzat una estructura basada en punts de recolzament, els quals, "como pequeños centros de interpretación, representan o están

ubicados en espacios de interés memorial e histórico y tienen que contar con una sólida infraestructura funcional para su capacidad de acogida turística y pedagógica y cultural. Son centro de información y de documentación” (Guixé, 2008:224).

Així és com s'arriba a l'any 2010, quan es crea, mitjançant una ordre de l'aleshores Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya (Ordre IRP/91/2010). La seva vocació és ser el nexa d'unió entre totes aquelles administracions locals que volen posar en valor el seu patrimoni lligat a la memòria històrica, tot desenvolupant estratègies comunes d'interpretació i senyalització i optimitzant recursos.

Els objectius generals de la xarxa passen per recuperar, senyalitzar i difondre, tot el patrimoni lligat a la memòria democràtica dins el marc cronològic creat pel Memorial Democràtic, entre 1931 i 1980. Pel que fa a la categorització dels elements que formen part d'aquest patrimoni, l'ordre (Ordre IRP/91/2010:14.651) diu el següent: “la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya inclourà territoris de memòria, centres expositius de referència, patrimoni recuperat in situ (trinxeres, búnquers, espais de dol i fosses comunes, etc.), camins de memòria (rutes de l'exili, camí de la llibertat, etc.), llocs i espais de resistència, arxius i centres de documentació, i monuments memorials”.

A l'article 3 de l'ordre s'estableix l'estructura de la xarxa. Hi ha una jerarquia segons el grau d'implicació de cada element dins la mateixa. Així, tenim seus i seccions, i dintre d'aquestes es distingeix entre centres de referència i espais.

➤ **SEUS:**

- La pròpia del **Memorial Democràtic** a Barcelona, establint-se com l'eix vertebrador central.
- Les **entitats consorciades** amb la Generalitat a través del Memorial Democràtic (en són dos, MUME i COMEBE).

➤ **SECCIONS:**

- **Centres de referència:** “Es consideren centres de referència, aquells centres consolidats de memòria inclosos en algun del àmbits temàtics del Pla d'actuació de la Xarxa d'Espais i que desenvolupen una acció de dinamització del territori” (Ordre IRP/91/2010:14652). Aquí entrarien tots aquells llocs amb estructura suficient com per ser gestionats i visitats. Centres d'interpretació, museus

especialitzats, o espais museïtzats on la visita requereix una entrada, són exemples de centres de referència.

- **Espais:** “Es consideren espais, aquells elements, béns que configuren el patrimoni memorial de Catalunya. Estan adscrits a un municipi o consell comarcal, i relacionats amb algun dels àmbits temàtics del Pla d’actuació de la Xarxa d’Espais de Memòria” (Ordre IRP/91/2010:14652). En aquesta categoria entrarien aquells elements on la gestió no requeriria organitzar-se al nivell de les anteriors. Rutes senyalitzades, marcadors diversos sobre espais concrets, etc.

La xarxa està dividida en quatre grans grups temàtics:

- Espais de la Segona República.
- Espais de la Guerra Civil.
- Espais de frontera i exili.
- Espais de lluita antifranquista i recuperació democràtica.

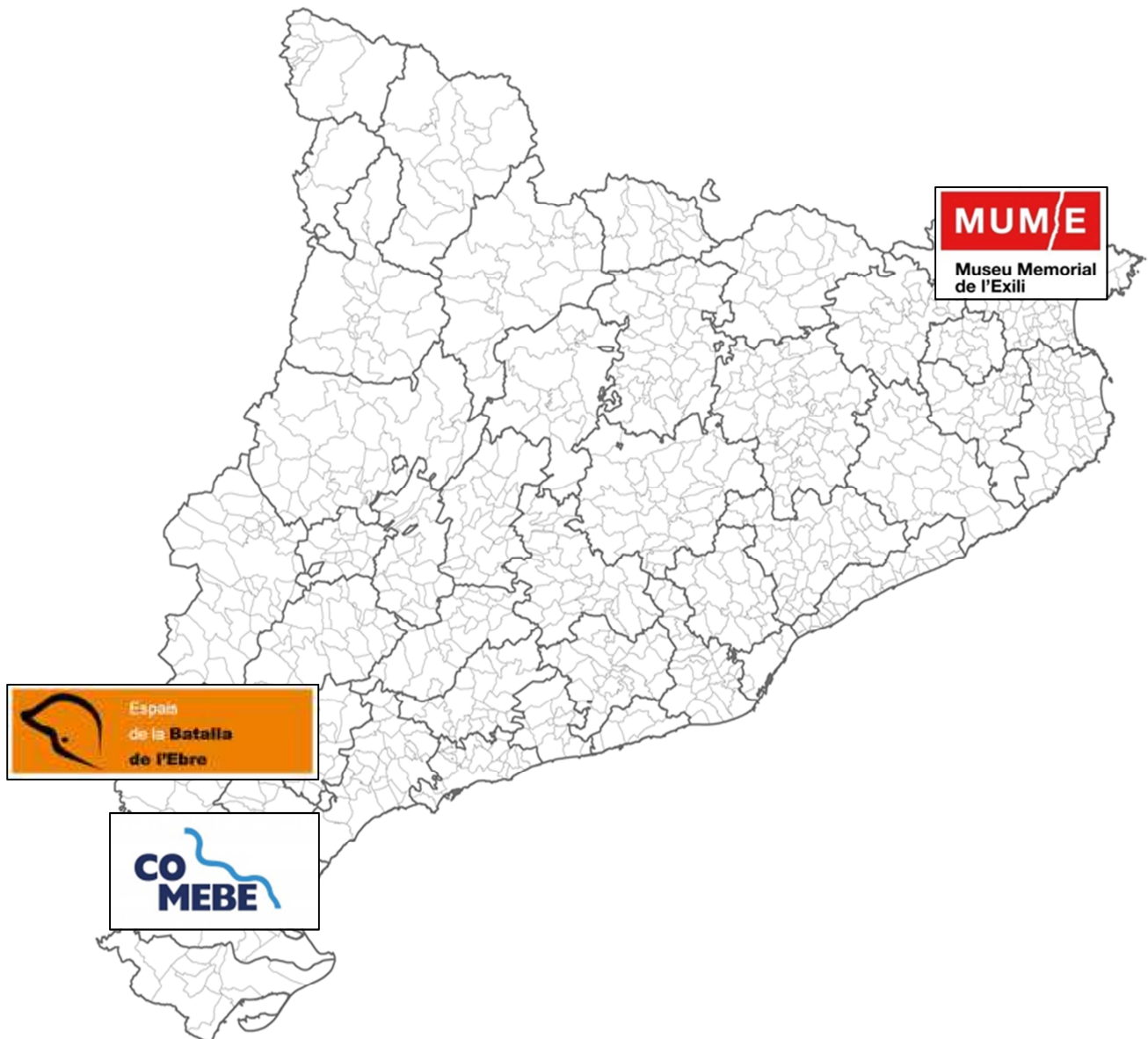
La creació d’aquesta xarxa ha suposat una fita a l’Estat Espanyol, doncs és el primer cop que s’ha proposat un model de gestió integral que, gràcies a la iniciativa pública, ha ajudat a acabar amb l’atomització existent fins aleshores. I es que, com diu Jordi Guixé (2008:226), s’ha de *“poder conseguir la máxima unidad y uniformidad para toda Cataluña y no diseminar colores, recursos e interpretaciones sin tener en cuenta que la complejidad del proyecto requiere de un diálogo permanente entre académicos, universidades, poderes locales, asociaciones, entidades locales y la Generalitat a través de sus organismos competentes”*.

Imatge 8: Logotip de la Xarxa d’Espais de Memòria de Catalunya (2010-actualitat). Font: Memorial Democràtic.

3.2.- Anàlisi de casos.

A continuació es desenvoluparan les dues fitxes d'anàlisi dedicades al MUME i al COMEBE.

Imatge 9: Logotips de MUME i COMEBE ubicats sobre el mapa de Catalunya (2014).
Font: Elaboració pròpia.

3.2.1.- El Museu Memorial de l'Exili (MUME).

En caure el front català a la Guerra Civil, va encetar-se el més gran moviment d'exiliats que mai ha conegut la història de Catalunya. Aproximadament unes 470.000 persones van creuar la frontera francesa fins que aquesta va ser tancada pels franquistes. Al voltant de la meitat d'aquests refugiats ho van fer pel pas de La Jonquera.

L'any 2001 s'inicien els treballs previs i la definició del projecte per a la creació del MUME amb el Museu d'Història de Catalunya. Al 2004, prèvia recerca de finançament als fons de la UE, així com de la Generalitat i la Diputació de Girona, es redacta el projecte museogràfic. Un any després s'inicien les obres del museu i es signa el conveni amb el Departament de Cultura de la Generalitat. Entre 2006 i 2007 es duen a terme les obres del museu, i es vincula amb el Memorial Democràtic amb la creació del mateix. El 15 de desembre de 2007 es produeix l'acte d'inauguració institucional i el 16 de febrer de 2008 queda definitivament obert al públic.

3.2.1.1- Objecte/missió.

Investigació, conservació i divulgació, de tots aquells elements, tangibles i intangibles, relacionats amb el fenomen de l'exili republicà i el seu llegat.

3.2.1.2.- Tipus d'organització.

El Museu Memorial de l'Exili es gestiona mitjançant un consorci en el qual hi estan presents les següents institucions públiques:

- Generalitat de Catalunya (Memorial Democràtic).
- Ajuntament de La Jonquera.
- Consell comarcal de l'Alt Empordà.
- Universitat de Girona.

Imatge 10: Membres del Consorci del Museu Memorial de l'Exili (2014).
Font: MUME.

La Generalitat, en tant que el MUME és un dels principals actius culturals del Memorial Democràtic, hi aporta la major part del seu pressupost mitjançant una partida anual directa.

L'Ajuntament de la Jonquera també fa una aportació econòmica anual, a més a més d'estar implicat en la gestió a nivell local. L'alcaldeessa de La Jonquera, Sònia Martínez, és la presidenta del Consorci.

El Consell Comarcal de l'Alt Empordà promou el treball en xarxa entre totes les institucions de la zona dedicades a la valorització del patrimoni lligat al fet històric de l'exili. En l'actualitat no hi fa cap aportació econòmica.

La UdG aporta el seu capital intel·lectual, així com les seves infraestructures i xarxa de treball. Compta amb la "Càtedra Walter Benjamin, Memòria i Exili".

3.2.1.3.- Activitat.

El museu compta amb una exposició permanent dividida en 5 àrees, que es distribueixen entre les dues plantes de l'edifici:

- Consideració general de l'exili.
- La derrota, retirada i exili..
- La diàspora.
- La vivència de l'exili.
- El llegat de l'exili.

Disposa, tanmateix, d'un espai on s'hi fan les exposicions temporals, així com d'un sala polivalent destinada a les activitats del servei educatiu.

Imatge 11: Visitants a la Sala "La diàspora" del MUME (2012). Font: MUME.

El servei educatiu desenvolupa nombroses activitats destinades a la difusió pedagògica del patrimoni relacionat amb la memòria de l'exili:

- VISITES GUIADES: Tot i que no es desenvolupen exclusivament per a escolars, doncs també es poden contractar per lliure, són el pilar que sustenta la tasca de difusió memorial del museu. La visita estàndard dura aproximadament una hora i mitja.
- VISITES TALLER: S'ofereixen com a complement a la visita guiada i es fan a la sala polivalent. Es plantegen activitats que relacionen els fets exposats a l'exposició permanent amb l'actualitat.
- RUTES DE L'EXILI: En aquest cas, s'ofereix la possibilitat de realitzar excursions de varis tipus.

- *CAMINS DE L'EXILI*: seguint les passes dels dirigents republicans com Azaña o Companys, es travessa la frontera pel Coll del Lli. La ruta comprèn el pas per tots els Espais de Memòria senyalitzats des del començament a Agullana i La Vajol, fins al final a Les Illes (França).
- *RECORDS DE L'EXILI*: Rememorant l'exili massiu dels centenars de milers de persones. Es visita la platja d'Argelers on s'hi van establir el més important camp de concentració, així com la Maternitat d'Elna, on moltes refugiades van poder donar a llum els seus fills.
- *L'EXILI DELS INTELLECTUALS*: Es visita Cotlliure, on es fa especial referència a la figura d'Antonio Machado, de qui se'n pot visitar la seva tomba.
- *PORTBOU I WALTER BENJAMIN. LA RETIRADA I LA SEGONA GUERRA MUNDIAL*: Visita al poble de Portbou del memorial dedicat a la figura del filòsof jueu de nacionalitat alemanya Walter Benjamin, així com el Coll dels Belitres, Espai de Memòria ubicat al pas fronterer amb França.

El servei educatiu del museu està gestionat per l'empresa de serveis culturals *Educ'art*. Juntament amb el personal tècnic del museu s'encarreguen de la gestió de totes les activitats així com d'implementar-ne de noves.

A més a més, al MUME, com a seu de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya (Ordre IRP/91/2010), li corresponen les funcions de valorització i divulgació d'aquells espais de la zona inscrits a la Xarxa. El següent llistat indica tots aquells espais lligats a la memòria de l'exili que, senyalitzats mitjançant la metodologia de la xarxa, estan sota la influència del MUME:

1. Jardins de l'Asil Gomis (Agullana).
2. Mas Perxés (Agullana).
3. Coll de Manrella (Agullana).
4. Cantallops (Cantallops).
5. Pont Ferroviari (Colera).
6. Cal Sot (Darnius).
7. Can Descalç (Darnius).
8. Jardí de l'Ajuntament (Espolla).
9. Avinguda de Pèrpinyà (Figueres).
10. Castell de San Ferran (Figueres).

11. Garriguella (Garriguella).
12. El propi MUME (La Jonquera).
13. El Pertús (La Jonquera).
14. Aparcament (La Vajol).
15. Monument a l'Exili (La Vajol).
16. Mina Canta (La Vajol).
17. Coll del Lli (La Vajol).
18. Can Barris (La Vajol).
19. Casa Marly (Llançà).
20. Poble antic (Llers).
21. Avinguda Miquel Barnadas (Maçanet de Cabrenys).
22. Castell de Peralada (Peralada).
23. Refugi antiaeri (Portbou).
24. Coll dels Belitres (Portbou).
25. Coll de Banyuls (Rabós-Banyuls).
26. Refugi antiaeri (Roses).
27. Centre d'Atenció Turística (Vilajuïga).

Imatge 12: Memorial del Coll dels Belitres, Portbou (2012).
Font: MUME.

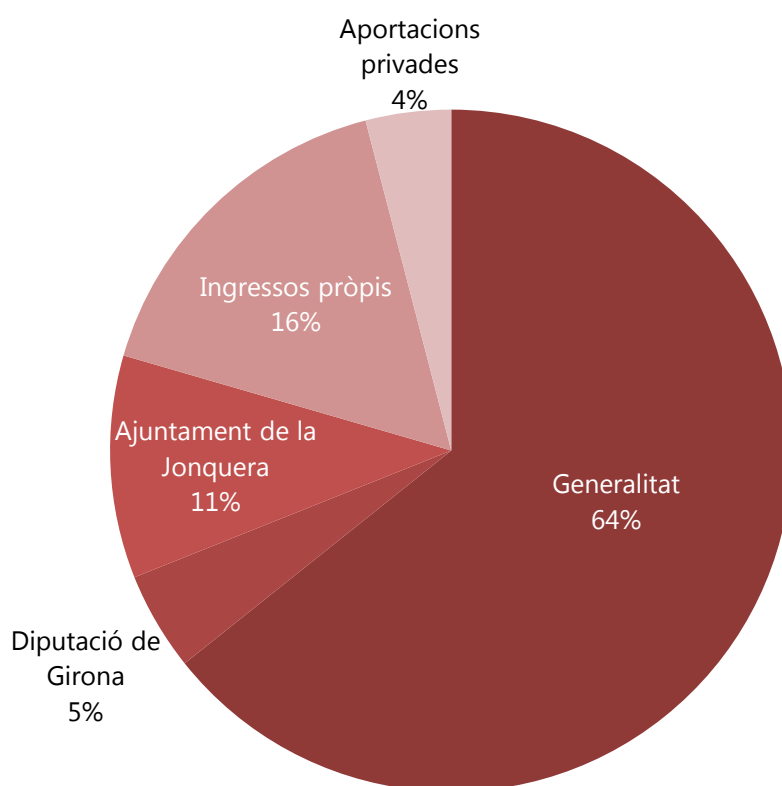

Imatge 13: Espais de Memòria lligats a l'exili a la comarca de l'Alt Empordà (2014).
Font: Elaboració pròpia.

En relació a la part destinada a la investigació històrica, s'ha creat des del museu una base de dades per a persones exiliades de la Guerra Civil. Existeix un formulari, que pot emplenar-se físicament o via web, on se sol·liciten les dades de la persona exiliada. A partir d'aquest formulari, si fos necessari, s'elabora una posterior investigació historiogràfica, i es redacta una petita biografia. Actualment hi compten amb prop d'unes 500 persones inscrites a la base de dades, i està pensat fer-la servir en un futur com a recurs museogràfic.

3.2.1.4.- Pressupost: quantitat i origen.

321.970,00 € (Any 2014).

Gràfica 8: Percentatge de les aportacions pressupostàries del MUME (2014). Font: elaboració pròpia.

La principal font de finançament del MUME són les diferents aportacions econòmiques de les administracions públiques pertanyents al consorci:

- Generalitat de Catalunya: 206.960,00 €.
- Ajuntament de La Jonquera: 34.000,00 €.

Mitjançant conveni, també la Diputació de Girona realitza una aportació anual:

- 15.000,00 €.

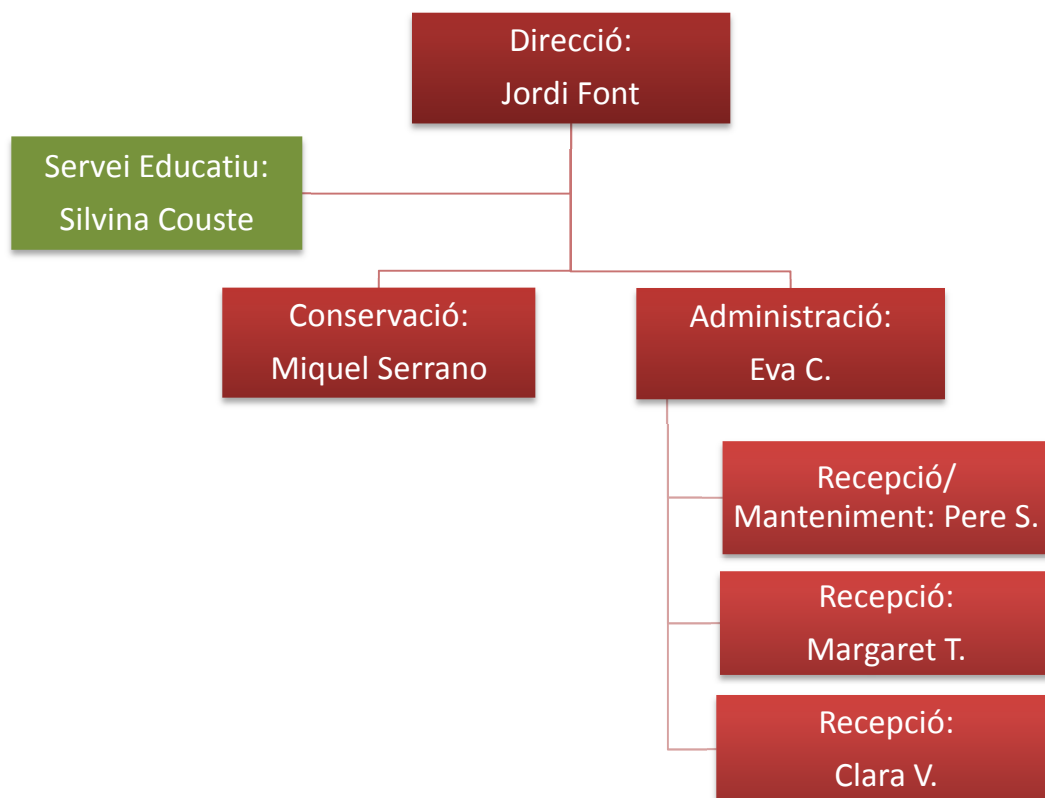
Per últim, també hi ha un apartat d'aportacions econòmiques privades (a càrrec d'una empresa de La Jonquera que prefereix quedar dins l'anonimat):

- 13.000,00 €.

Pel que fa als ingressos propis, provenen de les següents fonts:

- Serveis educatius: 28.000,00 €.
- Entrades al museu: 8000,00 €.
- Venda de bens (Llibreria y merchandising): 17.000,00 €.
- Interessos de dipòsits: 5,00 €.

3.2.1.5.- Personal/organigrama.

Gràfica 9: Organigrama del MUME (2014). Font: Elaboració pròpia.

3.2.1.6.- Horaris i tarifes.

El museu obre tots els dies de l'any de dimarts a diumenge. L'horari és de 10:00 a 18:00 d'octubre al maig, i de 10:00 a 19:00 del juny al setembre. Els diumenges i festius l'horari és de 10:00 a 14:00.

L'entrada general costa 4 euros.

Menors fins a 16 anys, aturats, escolars, grups d'estudiants, i docents, tenen l'entrada gratuïta.

Per a majors de 65 anys l'entrada es reduïda, a 2 euros, i per a pensionistes, carnet d'estudiant, i grups d'adults, a 3 euros.

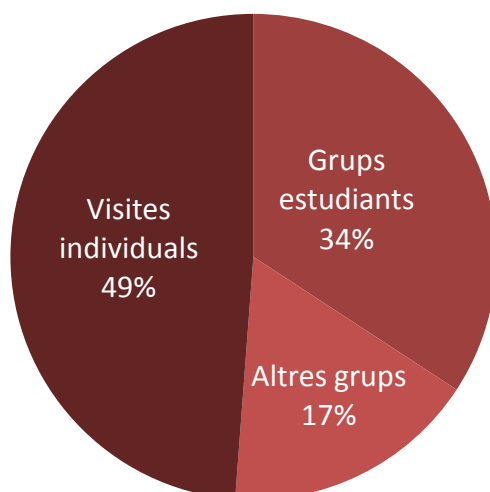
Les visites guiades s'ofereixen a grups d'un mínim de 20 persones, i tenen un cost de 5 euros per persona,

3.2.1.7.- Visitants: volum i tipologia.

Les xifres totals de visitants entre els anys 2011 i 2013 són les següents:

- 12.134 (2011).
- 11.031 (2012).
- 12.685 (2013).

Les visites en grup suposen més de la meitat del total del percentatge de visitants, d'entre les quals, els estudiants en són els principals protagonistes.

Gràfica 10: Percentatge de visitants del MUME per tipologia (promig 2011/2013).
Font: Elaboració pròpia.

3.2.1.8.- Estratègies de difusió.

El MUME no disposa de cap pla estratègic o de màrqueting específics. Sí han desenvolupat, en canvi, nombroses activitats de promoció que van més enllà de l'estructura de la Xarxa d'espais de Memòria. En destaquem les més importants de l'últim curs, 2013:

- Participació com a membre del club de turisme cultural de l'Agència Catalana de Turisme.
- Participació com a membre de l'Associació Alt Empordà Turisme.
- Participació a l'acció promocional del Patronat de Turisme de Costa Brava-Pirineu de Girona, duta terme el mes de Febrer al Centre Pompidou de París.
- Participació a la "*Bourse d'Échange de documentation touristique*" de la regió francesa del Languedoc-Roussillon.
- Membre de la xarxa "Una comarca de museu".
- Col·laboració amb la "Xarxa Pirinexus".
- Anuncis a revistes, premsa i internet; entrevistes als mitjans de comunicació; estratègies de mailing i difusió a les xarxes socials.

Val a dir que, dins de la nova estratègia empresa pel patronat de Turisme Costa Brava-Pirineu de Girona, s'ha creat un nou club que s'incorpora als ja existents, es tracta del Club de Cultura i Identitat. La seva vocació és fomentar el treball en xarxa entre els *stakeholders* del turisme cultural amb relació al patrimoni identitari a les comarques de Girona. Els Espais de Memòria, amb el MUME al capdavant, hi tenen presència com un dels seus actius culturals.

Imatge 14: Mapa de la Xarxa "Una Comarca de Museu" a l'Alt Empordà (2013). Font: MUME.

3.2.1.9.- Discussió.

L'element que defineix el MUME com a Espai de Memòria o equipament cultural memorial únic a Catalunya, és el fet de ser un espai ubicat en territori de frontera. Com a tal, no pot engregar cap política de difusió turística sinó es pensant en el seu potencial transfronterer. Hi han zones on el fet fronterer és un element principal per a la valorització turística en clau memorial, com ara Nord-Pas de Calais amb Bèlgica (Verkindt i Blanc, 2013; Hertzog, 2013). La pròpia Anne Hertzog (2013:57) parla de com "*les acteurs institutionnels et privés (musées) sont amenés à coopérer pour l'organisation d'événements culturels communs, la réalisation d'une cartographie transfrontalière des sites historiques et l'élaboration d'une politique mémorielle et touristique transnationale fondé sur la défense de valeurs communes comme la paix*". En aquest aspecte, cobra sentit tota la feina feta des del MUME en matèria de cooperació amb el territori de la Catalunya nord amb presència d'elements memorials lligats a l'exili. La Maternitat

d'Elna, les viles de Sant Ciprià o Argelers, o el Memorial del Camp de Rivesaltes, en són bons exemples. Les rutes impulsades des del Museu inclouen la visita d'aquests llocs protagonistes, fent del MUME, alhora, la referència dels Espais de Memòria al cantó sud dels Pirineus.

Relacionat amb l'anterior aspecte, cal remarcar també el paper del MUME en la difusió de la memòria compartida entre Catalunya i França. La Retirada, mot habitualment emprat a França per a referir-se al fenomen de l'exili republicà, és un concepte memorial que s'adequa a la perfecció als paràmetres de la "*mémoire partagée*" a la que fan referència Cavaignac i Deperne (2003) pel cas de la Segona Guerra Mundial. Els elements comuns d'aquesta memòria augmenten les possibilitats de potenciar el turisme a ambdós llocs de la frontera, i la valorització dels seus espais es fa sempre tenint en compte tots dos territoris.

Pel que fa a l'impacte sobre el territori, val a dir que la creació del MUME ha suposat una forta revitalització de la vida cultural d'un poble com La Jonquera. L'abolició de les fronteres amb l'entrada d'Espanya a la Unió Europea ha significat acabar amb el model econòmic dominant durant llargues dècades, per donar pas a un nou model on els grans magatzems i les benzineres ofereixen producte econòmic per al consumidor francès que no ha de creuar cap frontera. Però altres activitats econòmiques de caràcter poc prestigiós, i lligades també a la situació fronterera de La Jonquera, donen mala fama al poble. En aquest sentit, un equipament com el MUME, així com tota la valorització del patrimoni memorial de l'exili que es porta a terme, col·labora enormement a reposicionar la imatge del municipi.

3.2.2.- El Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE).

La Batalla de l'Ebre es desenvolupà a les Terres de l'Ebre, al sud de Catalunya, entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938. Fou l'última gran ofensiva republicana per tractar de canviar el rumb de la guerra, o si més no, per mirar d'allargar-la i aprofitar el context internacional per així rebre el recolzament de les potències democràtiques de l'occident europeu. El front fou molt ampli i es mantingué actiu durant 115 dies, el que faria que aquest territori fos, després del conflicte, la zona més important de tot l'estat pel que fa al patrimoni bèl·lic conservat.

Al voltant de Corbera s'ha desenvolupat el projecte del COMEBE, un dels focus que, juntament amb el CEBE a Gandesa, s'ha dedicat a l'estudi i difusió de la Batalla de l'Ebre. Els orígens cal buscar-los a l'any 1993, quan el poble vell de Corbera rep la catalogació de BCIN per part de la Generalitat. Aquest fet, juntament amb l'empenta d'en Jesús Pedrola, artista local que s'instal·la al poble vell i comença a treballar pel seu compte en la conservació del patrimoni existent, fan que mica en mica es percebi la sensació que la valorització dels espais de la Batalla de l'Ebre pot ser un reclam seriós. Es crea una Associació d'Amics del Poble Vell i es desenvolupen alguns tallers, i l'any 1998 s'organitza una trobada amb els brigadistes internacionals.

La cosa culmina amb la creació del COMEBE l'any 2001, formant-ne part el Consell Comarcal de la Terra Alta i 5 ajuntaments: Corbera d'Ebre, Vilalba dels Arcs, Batea, El Pinell del Brai, i La Fatarella. La Generalitat s'incorpora l'any 2003.

Els diferents Centres d'Interpretació s'obren esglaonadament: l'any 2005 ho fa el CI *Veus del front* (Pinell del Brai); el 2008 ho fan el CI *Soldats a les trinxeres* (Vilalba dels Arcs), el CI *Hospitals de Sang* (Batea), i l'equipament central, el CI *115 dies* (Corbera d'Ebre); i l'últim en fer-ho és el CI *Internacionals a l'Ebre* (La Fatarella). Mentrestant, també es produeix la progressiva senyalització i museïtzació dels diferents espais històrics.

3.2.2.1.- Objecte/missió.

Difusió de la memòria històrica de la Batalla der l'Ebre mitjançant la valorització de tots els elements tangibles i intangibles existents al territori.

3.2.2.2.- Tipus d'organització.

El COMEBE és un consorci integrat per administracions locals de la zona i amb la participació de la Generalitat de Catalunya.

A l'actualitat (any 2014), és un consorci públic regit per l'administració local. En formen part la Generalitat, el Consell Comarcal de la Terra Alta, i 12 ajuntaments. A partir de l'1 de gener de 2015, però, passarà de ser un consorci local a un consorci autonòmic.

Consta de dos òrgans de govern:

- El Ple, que és la Junta General on hi ha tots els consorciats.
- La Junta de Govern, que és el Consell d'Administració del consorci, format per la presidència i sis vicepresidències. La presidència la ostenta l'actual Consellera de Governació i Relacions Institucionals de la Generalitat, Joana Ortega i Alemany.

3.2.2.3.- Activitat.

El COMEBE gestiona una totalitat de 5 Centres d'interpretació i 20 Espais històrics. Són els següents:

➤ **CENTRES D'INTERPRETACIÓ:**

C 1: **115 dies.** Corbera d'Ebre (Seu de les oficines del COMEBE).

És el Centre d'interpretació de caire més generalista, i també el més important. Recull la memòria del conflicte i rep el seu nom precisament pels 115 dies que va durar la Batalla de l'Ebre. La seva exposició permanent està dividida en els següents àmbits:

- La nit de Sant Jaume.
- El pas del riu.
- Els preparatius de l'ofensiva.
- 115 dies.
- El darrer dia.
- La terra ferida.
- Fer memòria.

C 2: **Soldats a les trinxeres.** Vilalba dels Arcs.

Dedicat a les accions bèl·liques i personals dels soldats que van passar mesos de trinxera en trinxera. Està dividit en dos àmbits:

- Ser soldat: activitat bèl·lica.
- Ser persona: la vida quotidiana.

C 3: **Hospitals de sang.** Batea.

Dedicat a la gestió sanitària del conflicte. Dividit en quatre àmbits:

- Ferits al front.
- Medicina de guerra.
- Personal sanitari.
- Dues unitats enfrontades.

C 4: **Veus del front.** El Pinell del Brai.

Dedicat a la comunicació verbal i escrita durant la batalla, com ara consignes, propaganda, ordres o notícies de premsa. Té 5 àmbits:

- A l'interior del front.
- Entre els fronts enemics.
- Entre el front i la rereguarda.
- A la rereguarda.
- Entre l'estranger i la batalla.

C 5: **Internacionals a l'Ebre.** La Fatarella.

Espai dedicat als estrangers de tots dos bàndols que van participar a la batalla.

El centre està dividit en 3 àmbits:

- La ràpida internacionalització.
- Les dimensions de la participació internacional.
- El Pacte de Munic.

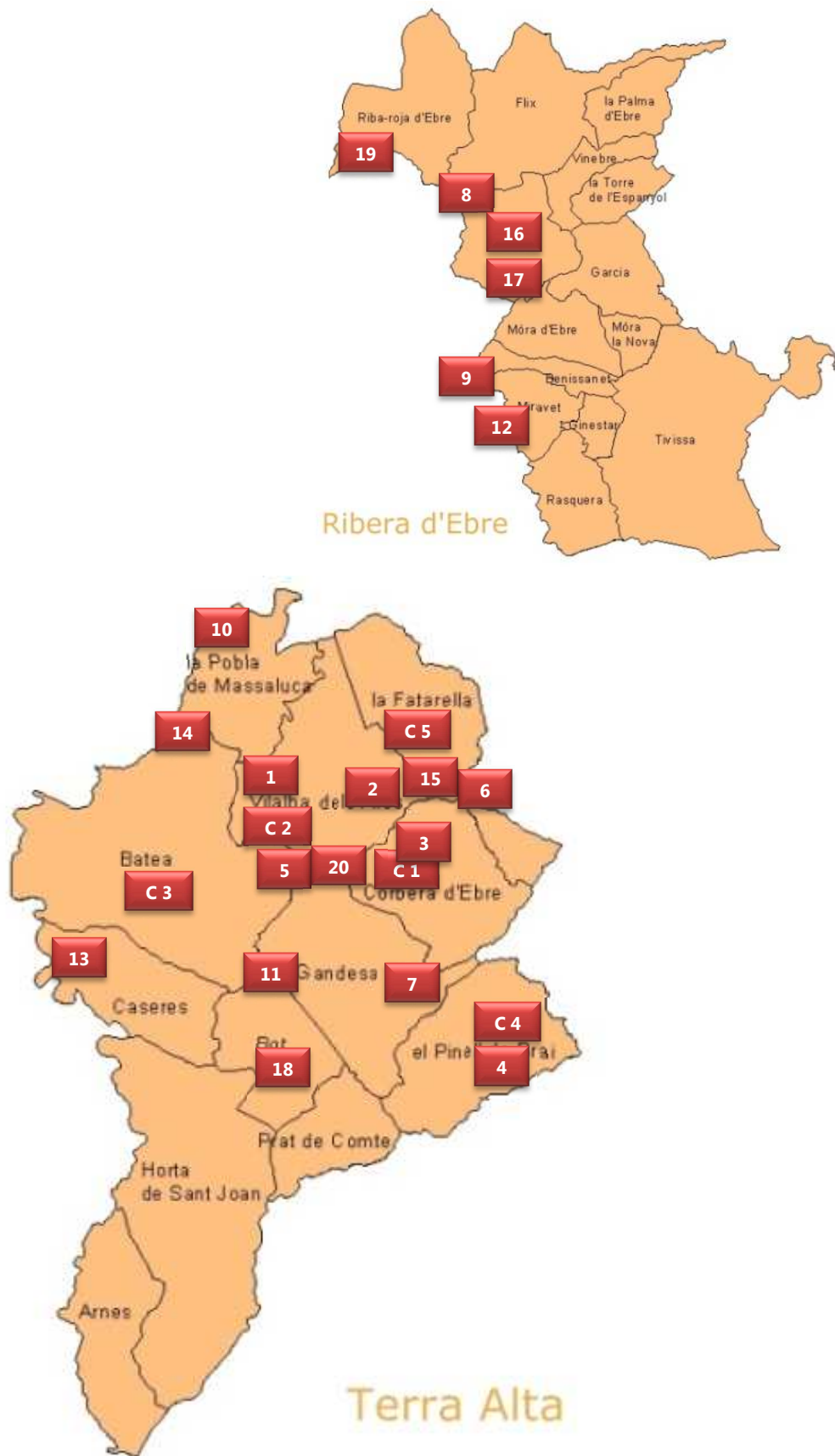
➤ **ESPAIS HISTÒRICS:**

1. **Els Barrancs** (Vilalba dels Arcs).

Trinxeres de la que havia estat la línia republicana de defensa entre Vilalba dels Arcs i la Pobla de Massaluca. Té uns 700 metres de llargada i entre 150 i 180 cm de profunditat, i se'n conserven molts elements originals: pous de tirador, refugis, refugis i línies d'evacuació.

2. **Les Devees** (La Fatarella).
Posició de defensa de la línia de defensa republicana de La Fatarella, de la qual es conserva un refugi i l'estructura de la línia de trinxeres.
3. **El Poble Vell** (Corbera d'Ebre).
Escenari de cruentes batalles degut a la seva situació estratègica a dalt del turó de la Montera, perviu avui dia com autèntic lloc de memòria i de dol.
4. **Les Cases Caigudes** (El Pinell del Brai).
Ubicades a Pinell del Brai, on l'exèrcit republicà hi va ubicar els serveis sanitaris i d'intendència que foren objecte de nombrosos bombardejos, representen el record del patiment de la rereguarda.
5. **Mirador del Bassot** (Vilalba dels Arcs).
Aquesta contrada fou escenari d'un intens combat entre els dies 25 i 29 de juliol. Els republicans van fallar en el seu intent de recuperar aquesta posició defensada per la cinquantena divisió de l'exèrcit sollevant.
6. **Castell de Móra d'Ebre** (Móra d'Ebre).
Lloc de distribució de material i de classificació sanitària de l'exèrcit popular, fou durament bombardejat per l'aviació franquista.
7. **Serra de Pàndols-Cota 705** (El Pinell del Brai).
Des de la cota 705 es tenia el control de gairebé tota la serra, fet que la convertí en escenari de cruentos enfrontaments.
8. **Refugi antiaeri de Flix** (Flix).
Espais museïtzat, fa servir recursos museogràfics audiovisuals per crear un ambient que evoqui la sensació de patir els bombardejos.
9. **Refugi de la Font Gran** (Benissanet).
Construït per la població local amb la col·laboració dels soldats, fou necessari doncs Benissanet era un eix de comunicacions de la rereguarda republicana.
10. **Trinxeres de la Punta del Duc** (La Pobla de Massaluca).
Espai format per molts senders rehabilitats de la línia defensiva formada al llarg del riu Algars, i ubicat en un entorn privilegiat pel que fa a la flora i la fauna.
11. **Coll del Moro** (Gandesa).
Ubicat en una terrassa a 470 metres d'alçada a Gandesa, des d'on es controlava gran part del territori, Franco en va fer instal·lar el seu comandament.

12. **Castell de Miravet** (Miravet).
Protagonista dels primers avançaments de l'exèrcit republicà, que el va prendre el mateix 25 de juliol, primer dia de l'ofensiva.
13. **Fort de Milet** (Caseres).
Ubicat també a la línia defensiva del riu Algars, se'n conserven totes les seves instal·lacions: un refugi antiaeri, les galeries per acollir peces d'artilleria,, les trinxeres i un dipòsit d'aigua.
14. **Fort d'en Blario** (Batea).
Concebut per tal de bastir una línia d'artilleria sobre l'Aragó, és però un exemple representatiu, gràcies a les mostres que ofereix, de la reutilització i extracció de metalls ala postguerra.
15. **Memorial de les Camposines** (La Fatarella).
Monument memorial dedicat a totes les víctimes de la batalla de l'Ebre.
16. **Búnquer dels Reguers** (Ascó).
Fortificació franquista ideada per defensar les posicions al riu Ebre. No va ser gaire eficaç doncs l'ofensiva del 25 de juliol va fer que els republicans es fessin amb l'emplaçament.
17. **Campament del XVè Cos de l'Exèrcit Popular** (Ascó).
Fou el lloc de comandament des d'on es va planificar la retirada de l'exercit republicà, maniobra exitosa que salvà milers de vides.
18. **Estació de Bot** (Bot).
Aquesta estació de ferrocarril era l'última parada dels combois nacionals que portaven armes i subministraments al front de l'Ebre.
19. **Trinxeres de Berrús** (Riba-roja d'Ebre).
Línia de trinxeres ubicada a la vessant d'un turó que domina el riu Ebre, i amb unes vistes espectaculars. Es conserven bona part de les seves estructures: pous de tirador, refugis, i parapets.
20. **Quatre Camins** (Vilalba dels Arcs).
Anomenat així per ser el punt d'encreuament de quatre carreteres, va ser l'escenari de la desfeta del terç de Montserrat, tropa franquista integrada totalment per catalans, el 19 d'agost de 1938.

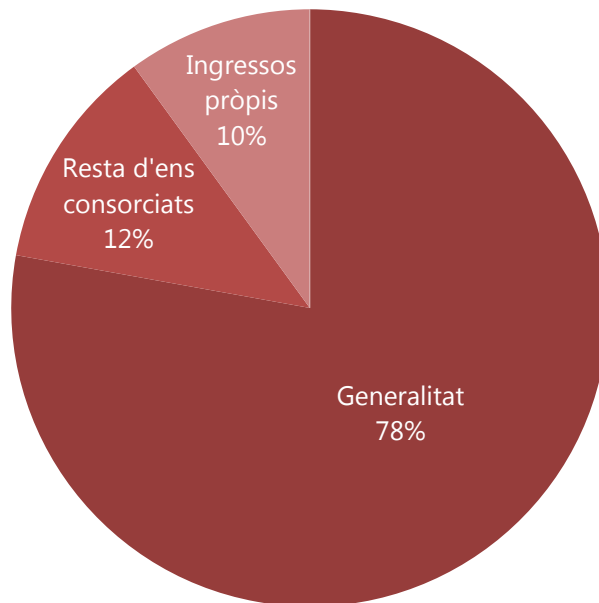
Imatge 15: Mapa dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) a les comarques de la Terra Alta i Ribera d'Ebre (2014). Font: Elaboració pròpia.

El COMEBE proposa vuit tipus diferents de rutes que, amb diferents temàtiques organitzatives, permeten conèixer els espais de la Batalla de l'Ebre des de diferents perspectives. Són les següents:

- RUTA 1: **Corbera d'Ebre**. La més bàsica. Inclou la visita al Centre d'Interpretació dels 115 dies i al Poble Vell de Corbera. Durada; 2 hores 30 minuts (0,4 km).
- RUTA 2: **Un tast dels espais**. Una mica més complerta que l'anterior, inclou, a més dels espais abans esmentats, Els Barrancs, Les Deveses i el Memorial de Les Camposines. Durada; 6 hores (40 km).
- RUTA 3: **El pas del riu (sector sud)**. Seguint les passes de la primera ofensiva republicana. Es visiten al Poble Vell de Corbera, el CI 115 dies, el Memorial de les Camposines, el Castell de Mora d'Ebre, el Refugi de la Font de Dalt i el Castell de Miravet. Durada; 6 hores (31 km).
- RUTA 4: **El pas del riu (sector nord)**. Tal com l'anterior, però de les Camposines es passa al Búnquer dels Reguers i al Refugi antiaeri de Flix. Durada; 6 hores (34 km).
- RUTA 5: **El setge de Vilalba**. Evocant el fet que va suposar el fre a l'avançament republicà. Inclou el Poble Vell de Corbera, el CI 115 dies, Quatre Camins, el mirador del Bassot, el CI Soldats a les trinxeres, els Barrancs i el Fort d'en Blario. Durada; 6 hores (47 km).
- RUTA 6: **La rereguarda republicana**. Visitant les zones on l'exèrcit republicà establí les seves estructures. Es passa del Poble Vell de Corbera i el CI 115 dies, a la Cota 705-Serra de Pàndols, les Cases Caigudes, i el CI Veus del Front. Durada; 6 hores (47 km).
- RUTA 7: **La rereguarda franquista**. Visita als espais des d'on l'exèrcit sollevant organitzà la batalla. Partint novament des del Poble Vell de Corbera i visitant el CI 115 dies, es passa al Coll del Moro, el Fort d'en Milet, i el CI Hospitals de sang. Durada; 6 hores (45 km).
- RUTA 8: **La retirada republicana**. Seguint les passes de la fugida de l'exèrcit popular els últims dies de la batalla. Parteix del Poble Vell de Corbera i el CI 115 dies, i transcorre pel Memorial de les Camposines, Les Deveses, el campament del XVè Cos de l'Exèrcit Popular, i el CI Internacionals a l'Ebre. Durada; 6 hores (28 km).

3.2.2.4.- Pressupost: quantitat i origen.

265.150,00 € (2014).

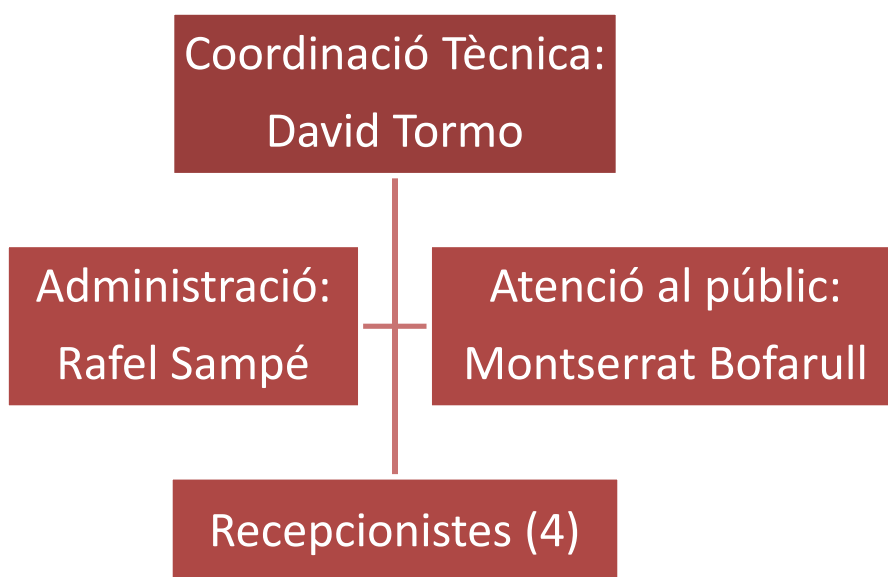
Gràfica 11: Percentatge de les aportacions pressupostàries dels membres del COMEBE (2014).
Font: Elaboració pròpia.

El total de les aportacions pressupostàries es divideix de la següent forma:

- Generalitat: 205.000,00 €.
- Resta d'ens locals consorciats: 33.650,00 €.
- Ingressos propis: 26.500,00 €.

El pressupostos del COMEBE han estat molt variats des de la seva fundació, sobretot tenint en compte que hi ha hagut exercicis anteriors on la gran quantitat del pressupost anava destinat a la construcció dels centres d'interpretació i a la museïtzació dels espais històrics. Un cop engegat tot el projecte, els números s'han estabilitzat amb una tendència a la baixa.

3.2.2.5.- Personal/organigrama.

Gràfica 12: Organigrama COMEBE (2014). Font: Elaboració pròpia.

3.2.2.6.- Horaris i tarifes.

Tots els espais històrics són de visita lliure, a excepció dels següents casos, on cal concertar visita amb l'ens local que els gestiona:

- Refugi antiaeri de Flix.
- Refugi de la Font Gran.
- Castell de Mora d'Ebre.

Pel que fa als centres d'interpretació, aquest són els seus horaris i preus:

- el CI 115 dies obre tots els dies de l'any de dimarts a diumenge. L'horari és de 11:00 a 14:00 i de 16:00 a 19:00, diumenges només de 11:00 a 19:00. L'entrada general és de 4€ i la reduïda de 2€.
- Els altres quatre Centres d'Interpretació obren de divendres a diumenge, L'horari és de 16:00 a 19:00 els divendres, de 11:00 a 14:00 i de 16:00 a 19:00 els dissabtes, i de 16: a 19:00 els diumenges, L'entrada general és de 2€ i la reduïda d'1€.

L'entrada reduïda aplica a pensionistes, menors de 12 a 17 anys, estudiants, titulars de carnet jove, famílies monoparentals, i grups de 10 persones o més. El personal docent, els menors de 12 anys i majors de 65, les famílies nombroses, aturats i discapacitats, tenen l'entrada gratuïta.

Tots els centres romanen tancats els dies festius 1 i 6 de gener, i 25 i 26 de desembre.

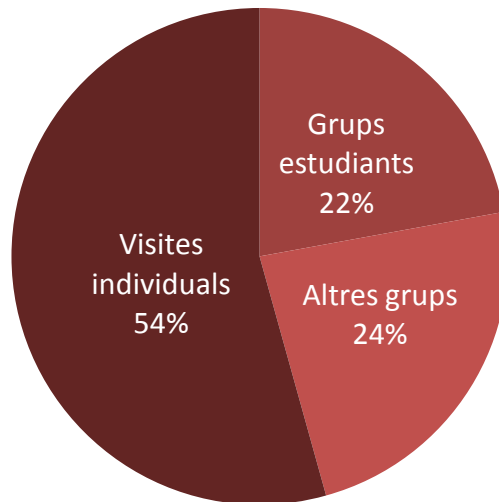
3.2.2.7.- Visitants: volum i tipologia.

La distribució de visitants entre els espais del COMEBE és molt desigual, concentrant-se la gran majoria al CI 115 dies.

	CI 115 dies		Resta de CI's		Total	
	Visitants	%	Visitants	%	Visitants	%
2008	4.765	70,22	2.021	29,78	6.786	100
2009	6.307	72,36	2.409	27,64	8.716	100
2010	7.990	65,54	4.201	34,46	12.191	100
2011	7.711	75,04	2.565	24,96	10.276	100
2012	6.842	83,22	1.380	16,78	8.222	100
2013	7.386	77,73	2.116	22,27	9.502	100
2014	4.320	80,52	1.045	19,48	5.365	100

Taula 1: Xifres de visitants totals i percentuals dels centres d'interpretació del COMEBE (2008/2014).
Font: COMEBE.

Les xifres de la taula referents a l'any 2014 arriben fins el mes de Juny.

Gràfica 13: Percentatge de visitants dels CI's del COMEBE per tipologia (promig 2011/2013).
Font: Elaboració pròpia.

3.2.2.8.- Estratègies de difusió.

Com a Centre de Referència de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica, el COMEBE exerceix les seves funcions pel que fa a la promoció dels seus espais arreu del territori. La seva és una estructura consolidada, que ja existia abans de l'aparició en escena del Memorial Democràtic, per tant les dinàmiques de difusió en xarxa ja es porten desenvolupant des dels començaments de la seva activitat.

A nivell turístic col·labora amb les entitats de gestió turística dels municipis participants del consorci, essent present a les seves pàgines web i fulletons. De la mateixa manera, la marca turística de Terres de l'Ebre, potenciada pel Patronat de Turisme de la Diputació de Tarragona, també promou els Espais de la Batalla de l'Ebre com un dels seus actius patrimonials. Val a dir, però, que aquesta és una presència molt testimonial, doncs al llibret oficial de difusió turística de les Terres de l'Ebre només es menciona "La ruta de la Pau", el GR 171-3, que recorre els espais de la Batalla de l'Ebre, deixant de banda tots els equipaments culturals del COMEBE. El Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre promou els espais que hi són presents a la seva comarca, però el Consell Comarcal de la Terra Alta, on s'hi troba el gruix dels mateixos (5 Centres d'Interpretació i 15 espais) els ignora completament, promouent únicament l'abans esmentada Ruta de la Pau.

3.2.2.9.- Discussió.

El COMEBE porta ja molts anys desenvolupant la seva tasca de difusió memorial a les Terres de l'Ebre, podent ser considerat per recorregut, com el degà dels projectes memorials amb vocació turística.

La gran quantitat d'espais històrics museïtzats al voltant del territori, així com els 5 centres d'interpretació habilitats, fan dels Espais de la Batalla de l'Ebre del COMEBE un dels principals actius turístics de la zona. Les xifres de visitants, en canvi, no semblen assenyalar que estem parlant d'un producte gaire arrelat. Evidentment, la llunyania del territori amb els principals nuclis poblacionals i turístics dificulta la seva consolidació, però potser no és l'únic element a tenir en compte.

Pel que fa a la gestió del COMEBE i el seu model, hi han dos elements que arrossega, segons part de la resta del món cultural relacionat amb la difusió dels espais memorials, que dificulten la seva consolidació.

En primer lloc, estem parlant d'una estructuració excessivament atomitzada dels seus centres d'interpretació per tot el territori. La pròpia Agència Catalana del Patrimoni ha recomanat el reagrupament en un sol espai, optimitzant recursos i exercint la tasca dinamitzadora del territori d'una manera més centralitzada. Aquesta és l'estratègia que s'intentarà seguir, però la manca de recursos per fer aquest reagrupament, a més dels impediments que poden sorgir a nivell de gestió per part dels diversos ajuntaments implicats, fa que sigui un objectiu difícil d'assolir a curt termini.

En segona instància, el relat històric que es desprèn dels espais gestionats pel COMEBE ha sigut també objecte de crítiques per part d'altres sectors representants del món cultural memorial. Així com la museïtzació de la barbàrie nazi ha estat arreu d'Europa una escola de civisme, el fet que als Espais de la Batalla de l'Ebre no es faci especial èmfasi en el discurs memorial lligat a la condemna del feixisme a Espanya, fa que siguin acusats de mantenir una línia d'equidistància ideològica entre tots dos bàndols (Hernández i Rojo, 2011). Aquesta línia equidistant, des del COMEBE representa una estratègia destinada a afavorir la sostenibilitat dels seus espais memorials. Sostenibilitat entesa com la perdurabilitat del projecte, impermeabilitzant-lo davant de possibles futurs canvis estratègics emparats en decisions de caire ideològic. Es tracta sens dubte d'un tema polèmic i que dona per sí sol per fer-ne un altre estudi, i es que el tema ideològic, com ja s'ha assenyalat, representa un important handicap per al turisme de memòria. En paraules de Claude Bouliou (2013:71); *"La question de l'éthique est sans*

doute la difficulté majeure de la "mise en tourisme" des musées et lieux de mémoire, dès lors que l'on sort de la stricte description de faits et que l'on entre dans l'interprétation mémorielle".

Imatge 16: Cartell d'homenatge a les víctimes i combatents dels dos bàndols a la Batalla de l'Ebre (2014). Font: COMEBE.

A més a més, un altre element a tenir con compte és una possible falta de socialització de la memòria sobre el territori. Sense que la gent del lloc se'l faci seu, es poc probable que cap tipus de patrimoni memorial sigui tan potent com per suposar una atracció turística. Bé és cert que estem parlant d'antics camps de batalla on encara hi han morts enterrats sense identificar i que és un tema, com ja s'ha comentat, molt difícil de tractar sense ferir sensibilitats. El cas es, però, que com mostra el fet que des del Consell Comarcal de la Terra Alta es doni la esquena a aquest patrimoni així com als equipaments culturals destinats a la seva divulgació, mostra una evident manca de socialització memorial que dificulta la consolidació dels espais del COMEBE.

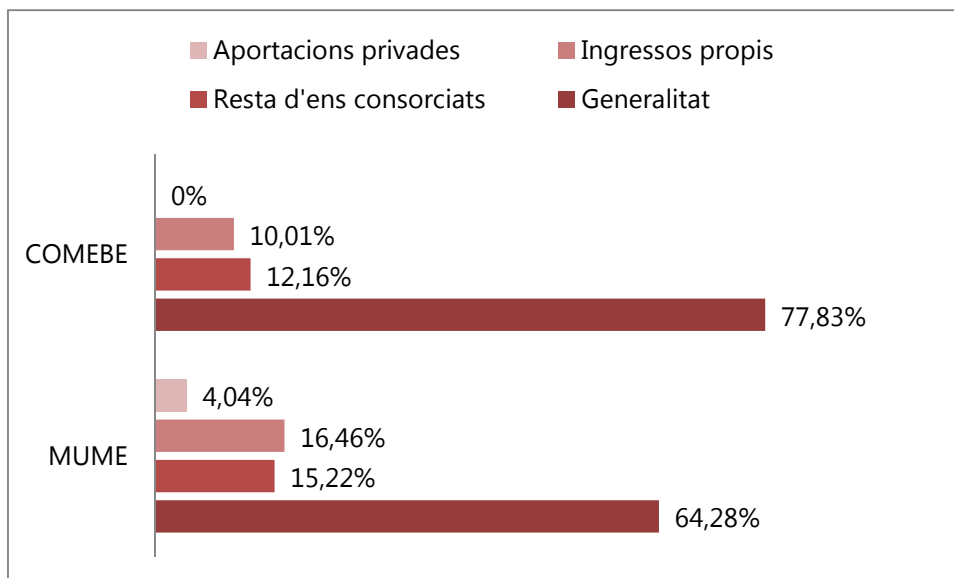
3.2.3.- Consideracions de l'anàlisi.

La vocació de tots dos espais és la de, mitjançant estratègies de difusió i amb l'ús d'eines museogràfiques interpretatives de caràcter pedagògic, posar en valor tot el patrimoni tangible i intangible referent a la memòria històrica dels objectes tractats, l'exili i la Batalla de l'Ebre, i col·laborar així amb la seva divulgació.

En ambdós casos, el model de gestió es de tipus públic, desenvolupant-se a través d'un consorci del qual formen part els respectius ens públics participants. En el cas del COMEBE el consorci és molt més nombrós, doncs hi formen part molts diversos ens locals, a més d'entitats comarcals i la pròpia Generalitat, mentre que al MUME l'únic ens local consorciat és el propi Ajuntament de La Jonquera.

Amb la finalitat de difusió memorial, les activitats desenvolupades poden identificar-se amb molt diverses tipologies. Les exposicions permanents es fan servir d'estratègies museogràfiques interpretatives per tal de transmetre el seu missatge i traslladar al visitant cap al context necessari per assimilar-lo. A més a més, les nombroses rutes desenvolupades arreu del territori fan que la tasca desenvolupada no es limiti només al aspecte museístic sinó que inclogui una àmplia gama de diferents pràctiques al voltant dels seus espais.

Pel que fa al finançament del MUME i el COMEBE, tots dos depenen quasi indispensablement de la contribució pública als seus pressupostos. Aquests es poden aprovar anualment gràcies a l'aportació majoritària de la Generalitat de Catalunya, i en menor escala a les aportacions dels consorciats locals i comarcals. S'estableix, doncs, que el desenvolupament de les iniciatives lligades al turisme de memòria per part de tots dos equipaments no seria possible sense el clar protagonisme de l'administració pública.

Gràfica 14: Comparativa dels pressupostos del MUME i del COMEBE (2014). Font: Elaboració pròpia.

Aquesta situació econòmica està bastant allunyada de l'esquema ideal que proposa la divisió del finançament dels museus en tres parts iguals (subvencions, patrocinis i ingressos propis). L'aportació del taquillatge és gairebé testimonial en comparació amb el global, així com també ho són la venda de llibres i de *merchandising*, i el tema dels patrocinis per part del sector privat no existeix en absolut. Ens trobem, doncs, davant al clàssic exemple d'equipament cultural que depèn al 100% de les subvencions públiques per a mantenir-se. Aquest fet ens fa reflexionar sobre quin és realment el valor dels equipaments culturals deficitaris, i si val la pena el seu manteniment.

No cal perdre de vista, però, que les inversions en museus es justifiquen no pas per la seva rendibilitat econòmica sinó pel seu "valor social". En aquest sentit, seguirem a Bruno Frey (2000), gran teòric de l'economia de la cultura, per establir els valors de la cultura com a bé públic, tot relacionant-los amb el cas del turisme de memòria exemplificat pel MUME i el COMEBE. L'esmentat valor social es mesura en base a 5 variables:

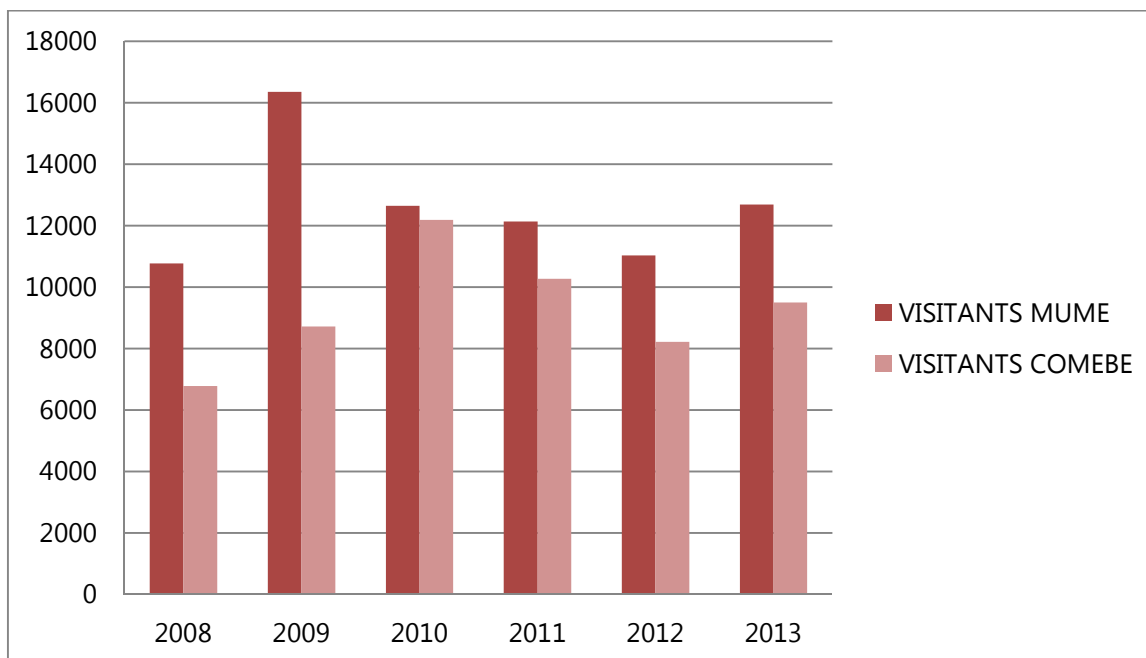
- VALOR OPTATIU. Representa l'opció de la població a beneficiar-se d'aquesta oferta tot i no fer-la servir. Per al nostre cas d'anàlisi, això representa que, tot i no resultar a l'actualitat un element exitós, la seva persistència pot significar que, en un futur, pugui arribar a ser un

producte d'èxit que no depengui de les subvencions públiques per a la seva existència.

- VALOR EXISTENCIAL: Exemplificant que en cas de desaparèixer l'element físic, de cap de les maneres podria fer-se'n un d'igual, amb el mateix valor. En aquest cas, no aplica als equipaments de nova construcció fets per al COMEBE, o el propi MUME en sí, sinó a tots aquells espais que, amb vestigis materials existents, evocuen la memòria immaterial dels fets històrics objecte de valorització.
- VALOR DE LLEGAT: Provoca que hi hagi patrimoni que, tot i no estar actualment valoritzat, pugui ser-ho en un futur si es preserva. El cas del patrimoni memorial n'és un bon exemple. Tal com hem vist amb el Pla d'Actuació dels Espais de Memòria (Guixé, 2007), un patrimoni existent pot posar-se en valor si se'n preserven les seves representacions. L'existència d'equipaments com el MUME i el COMEBE, amb tota la seva tasca dinamitzadora del territori, col·laborarà sense cap mena de dubte en futures posades en valor del patrimoni memorial adscrit a les seves àrees d'influència.
- VALOR DE PRESTIGI: Simbolitza la capacitat del patrimoni cultural per promoure sentiments identitaris. Parlant de Catalunya, no hi ha cap mena de dubte que el turisme de memòria col·labora en la difusió de la idea d'un país de profundes arrels democràtiques, gràcies a la tasca de la Xarxa d'Espais de Memòria i el seu discurs divulgatiu dels valors democràtics.
- VALOR DE PENSAMENT CREADOR: Capaç de despertar l'esperit creatiu mitjançant la difusió de les arts, per al cas del turisme de memòria representa la tasca de difusió d'un pensament crític a la societat en general, orientat cap els valors de la llibertat i la democràcia.

Tant MUME com COMEBE disposen d'un organigrama executiu reduït que s'ha de fer càrrec de una gran quantitat de tasques diferents. El personal que treballa al MUME és més ampli degut a que el servei educatiu que s'encarrega de les visites guiades està gestionat per una empresa externa. Pel que fa al COMEBE, on només hi ha una persona encarregada de gestionar tot el tema de les visites guiades, la tècnica d'atenció al públic, la situació és ben semblant. El personal encarregat de gestionar el MUME consta de tres persones, mentre que al COMEBE n'hi ha dos, doncs no hi ha la figura del conservador.

Els preus són accessibles, i existeixen diverses modalitats reduïdes i de gratuïtat. Així doncs no sembla que aquest sigui un inconvenient per tal de no acollir més visitants.

Gràfica 15: Comparativa visitants MUME i COMEBE (2008/2013).

Font: Elaboració pròpia.

El volum de visitants, així com la seva evolució al llarg dels anys, es manté consolidada i constant, i hi ha l'objectiu d'augmentar el número de visitants a curt termini. El percentatge major correspon, com també succeeix a França, al públic escolar, dada que confirma la vocació pedagògica dels espais destinats al turisme de memòria, tant a França com a Catalunya. I és que tant el MUME, amb el seu potent programa de servei educatiu, com el COMEBE, amb totes les eines desenvolupades al respecte (dossier de visita, dossier per al professorat, treball de recerca, i crèdit de síntesi), són conscients que la tasca pedagògica que emprenen és una de les més importants que desenvolupen.

VISITANTS MUME	2013	2012	2011
Grups estudiants	4.115	4.098	4.051
Altres grups	2.539	1.822	1.731
Visites individuals	6.031	5.111	6.352
Total	12.685	11.031	12.134
VISITANTS COMEBE	2013	2012	2011
Grups estudiants	2.137	1.765	2.293
Altres grups	1.927	2.088	2.581
Visites individuals	5.441	4.369	5.402
Total	9.505	8.222	10.276

Taula 2: Comparativa dels visitants de MUME i COMEBE per tipologies (2011/2013).
Font: Elaboració pròpia.

La principal eina de difusió per a tots dos espais és la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic. Gràcies a la seva estructura de difusió hi ha una actualització constant dels esdeveniments desenvolupats als espais de la xarxa, amb MUME i COMEBE com els dos més actius. A nivell estrictament turístic, però, hi han enormes mancances. El cas del COMEBE és alarmant si es té con compte la manera com el Consell Comarcal de la Terra Alta ignora el potencial turístic dels seus espais, doncs pel que fa a la difusió turística gestionada des d'aquest ens públic, ni tan sols existeixen. El MUME, per la seva banda, sí que compta a les estratègies turístiques de les entitats de difusió de la província de Girona, el seu lloc, però, és encara molt perifèric. Altres tipus de patrimoni com el religiós o l'arquitectònic medieval disposen de molt més prestigi i per tant, difusió, i pel que fa al propi producte associat al turisme de memòria, està encara molt poc desenvolupat i completament a l'ombra dels de turisme de natura o gastronòmic.

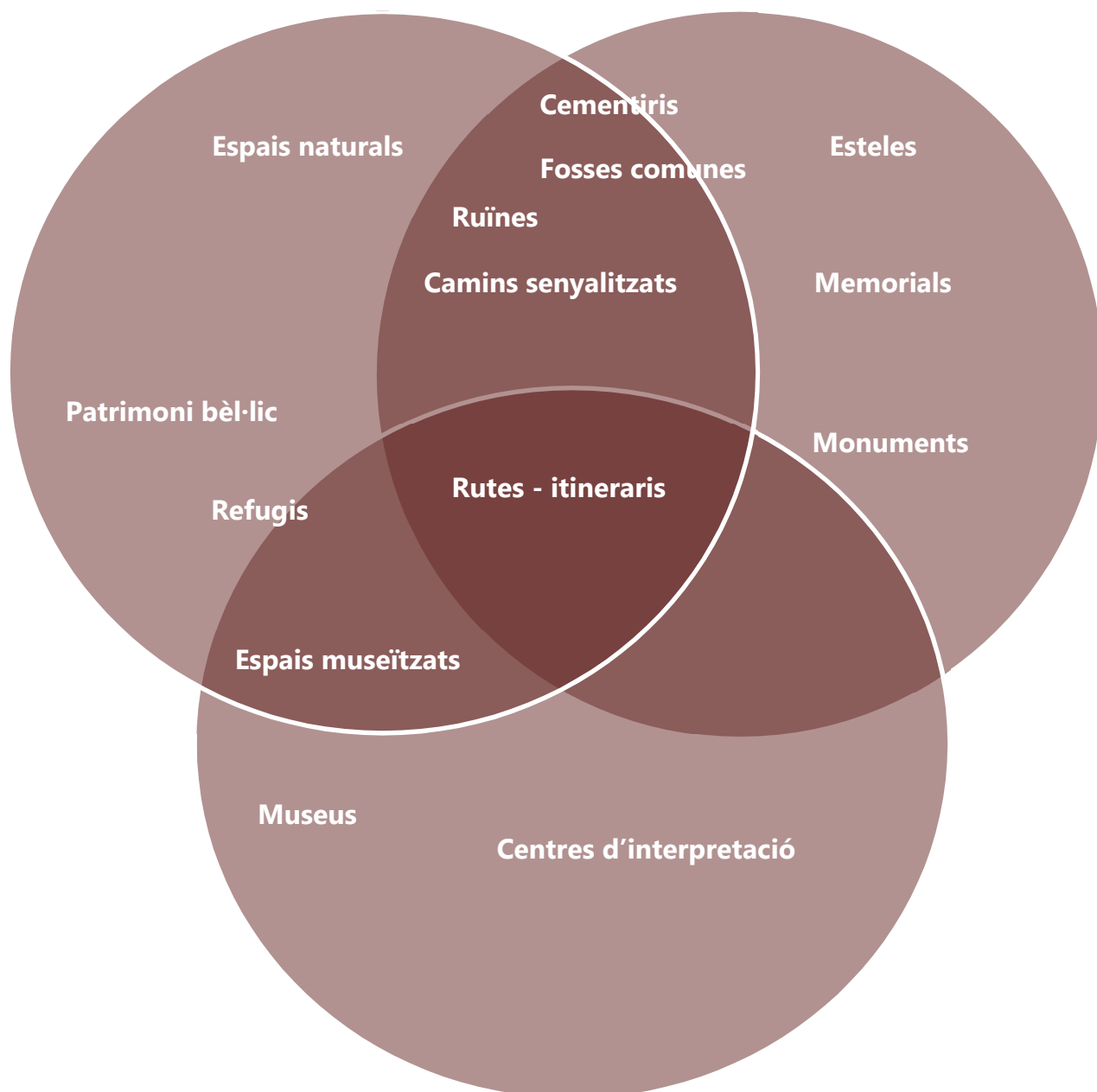
Tots dos equipaments, cadascun amb les seves pròpies particularitats, són elements representatius del turisme de memòria a Catalunya. La seva importància radica en que no són només equipaments tancats i exclusivament definits per una tasca concreta, sinó que, gràcies a la seva activitat, representen un autèntic nucli de dinamització del territori en base a la difusió del seu patrimoni memorial. El COMEBE, amb una estructura que consta de nombrosos espais diferents dispersats al llarg del territori, representa l'autèntic paradigma d'aquesta dinamització. Tanmateix, el MUME, tot i ser un únic equipament en tant que museu, desenvolupa una espectacular funció dinamitzadora al mateix nivell que el COMEBE. Tots dos, com a centres de referència de

la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic, desenvolupen amb escreix la seva tasca.

Seguint la classificació d'espais feta per l'estudi *d'Atout France* (Mantei, 2012), l'hem adaptat al cas català, i ens trobem que tant el MUME com el COMEBE compten dins el seu espai d'influència amb totes les tipologies especificades:

ESPAIS TESTIMONI

ESPAIS COMMEMORATIUS

ESPAIS INFORMATIUS I PEDAGÒGICS

Gràfica 16: Categories d'espais per al turisme de memòria a Catalunya (2014).
Font: Elaboració pròpia.

Espais testimoni: llocs on directament s'han produït els esdeveniments que l'han convertit en espai de memòria. Com són els camins de l'exili o els espais protagonistes de la Batalla de l'Ebre.

Espais commemoratius: llocs dedicats a l'homenatge i el record. En aquest cas, encaixarien el Memorial del Coll dels Belitres a Portbou, segon lloc de pas fronterer en importància, o el Memorial de Les Camposines a la Fatarella, dedicat a les víctimes de la Batalla de l'Ebre.

Espais informatius i pedagògics: llocs dedicats a la divulgació des d'un angle particular, on la difusió memorial consta d'elements d'interpretació. Els centres d'interpretació del COMEBE o el propi MUME encaixen dins aquest marc.

El turisme de memòria incorpora un concepte característic a nivell general, que està present també als casos del MUME i del COMEBE: el paisatge de memòria. Tant la Batalla de l'Ebre com el fenomen de l'exili composen aquest paisatge d'evocació memorial compostat per infinitat d'elements materials i immaterials que fan que qualsevol estratègia de valorització turística no es pugui dur a terme sense una anàlisi exhaustiva del territori i les seves característiques paisatgístiques. En paraules de Verkindt i Blanc (2013:86); *"le paysage est un outil de médiation particulièrement intéressant. En effet, il suppose un cadre spatial d'itinérance. Le touriste et le visiteur se déplacent au cœur des paysages qui ramènent à un événement passé et les placent en situation "de souvenir". En même temps, l'intégration du paysage dans le champ de la mémoire, notamment dans l'hypothèse de la création d'un produit touristique, ne peut se faire sans un travail d'accompagnement dans l'interprétation"*.

3.3.- *Barcelona in the Spanish Civil War, by Nick Lloyd.*

La ruta anomenada *Barcelona in the Spanish Civil War*, es una creació del geògraf anglès, fill adoptiu del Poble Sec, Nick Lloyd. Es tracta d'un itinerari que recorre els punts més emblemàtics de la ciutat en relació als dies del conflicte. La visita és en llengua anglesa, té un cost de 20 euros, i una durada aproximada de 3 hores.

**Imatge 17: Nick Lloyd a la Rambla de Barcelona durant una de les seves rutes (2012).
Font: El Periódico.**

3.3.1.- Gènesi.

L'origen d'aquesta ruta el trobem precisament al Poble Sec, fruit de la inspiració de la figura de Francesc Boix. Aquest personatge, originari del barri, fou un exiliat republicà que acabà presoner al camp de concentració de Mauthausen, des d'on heroicament, pogué fotografiar i extreure clandestinament els negatius de moltes de les atrocitats allà comeses. La seva obra ha estat vital per a conèixer de primera mà i sense censures el dia a dia d'un camp de concentració nazi, i el seu testimoni personal als judicis de Nuremberg fou vital per poder condemnar als principals botxins del camp.

Inspirat per la figura de Boix, en Nick Lloyd va decidir indagar en profunditat sobre la Guerra Civil a la ciutat. Geògraf de formació, es dedicà a fer treball de camp sobre la ciutat per establir tots els punts de referència d'una possible ruta, i amb el suport d'un intens estudi de les fonts bibliogràfiques, encetà la primera experiència al Juny de l'any 2010.

Als començaments la cosa funcionava de manera intermitent, sense horaris fixos i amb una estratègia de promoció autònoma. El producte, però, tingué molt d'èxit, i mica en mica s'acabà consolidant, fet que dugué a en Nick a posar-se en contacte amb Turisme de Barcelona per poder entrar a formar-ne part. Establert com a autònom, està associat

a Turisme de Barcelona, i gràcies a això les seves rutes estan promocionades per l'ens turístic oficial de la ciutat.

En l'actualitat hi ha programades 3 rutes a la setmana de manera regular, els dimarts, dijous, i dissabtes al matí, i és sempre el propi Nick l'encarregat de fer-les.

3.3.2.- Estructura de la ruta.

El punt de trobada és en front del Café Zurich a la Plaça Catalunya. Clàssic lloc de trobada per als barcelonins, serveix per fer una petita introducció històrica al tema de la Guerra Civil i per fer la presentació dels assistents, compartint cadascú el que són les seves motivacions per fer la ruta.

D'allà es creua fins al monument a Francesc Macià que hi ha a la plaça. Comença la ruta pròpiament dita amb el repartiment dels llibrets editats pel Nick, on hi ha una explicació bàsica dels actors implicats durant el procés bèl·lic i revolucionari a Barcelona, i que serveixen de referència pedagògica per aprofundir una mica més mitjançant la seva explicació i així poder més tard identificar els elements citats al llarg de l'itinerari. A més a més, s'identifiquen tots els edificis importants de la plaça que van ser protagonistes d'alguns dels fets més importants succeïts als començaments del conflicte o durant els fets de Maig del 37.

La següent parada és a la Rambla, una mica per sota de Canaletes. Allà es fa una perspectiva històrica de la Barcelona d'avui dia amb el que era la Barcelona del 36, la que George Orwell va descriure (Orwell, 2000) a *Homenatge a Catalunya*, alhora que també s'identifiquen alguns edificis on l'autor va viure alguns dels esdeveniments explicats al llibre.

El pròxim punt és a la Plaça del Pi, on agafant l'església del Pi com a referència, s'explica tot el tema de la violència anticlerical que hi hagué durant les primeres jornades de la guerra al juliol del 36. Tanmateix, serveix també per contextualitzar el paper de l'església a la guerra i el paper de tota aquesta violència.

Creuant l'església pel seu cantó est s'arriba a la Plaça Sant Josep Oriol. Allà hi ha la inscripció que diu PLAÇA DEL MILICIÀ DESCONEGUT, que fou el nom que va donar-se-li a la plaça aleshores i que unes obres de remodelació va destapar fa poc. En aquest punt s'explica el context internacional de la Guerra Civil, i les conseqüències que tingué

la participació i la no participació de les potències mundials, així com les seves estratègies envers el conflicte.

La Plaça de Sant Felip Neri és la següent parada. Lloc de memòria per excel·lència, fou protagonista del bombardeig que matà a prop d'una quarantena de nens de l'escola situada a un edifici de la plaça. Dos plaques així ho recorden, així com els forats de metralla a la paret. En Nick relata com, durant la postguerra, s'explicava com aquells forats a la paret eren obra de republicans que havien afusellat als capellans de l'església, fet que dona pas a la reflexió sobre la importància de la memòria, i el seu ús com a mecanisme de lluita contra la manipulació.

Els següents punts són l'antiga seu de *La Batalla* (òrgan de difusió del POUM) al carrer Banys Nous, i un altre cop la Rambla, a l'alçada de l'hotel Rivoli. Un cop més s'aprofundeix, gràcies al testimoni d'Orwell, en el que van ser els fets de Maig del 37, i de la importància que van tenir per al transcurs de la guerra. Es torna a posar el conflicte al seu context internacional, doncs no s'entenen els fets de maig sinó és posant sobre la taula els interessos de les diverses potències. Allà hi ha una placa que recorda l'ex-dirigent del POUM Andreu Nin, segrestat i assassinat pels serveis secrets estalinistes durant aquelles jornades, i autèntic emblema del comunisme revolucionari antiestalinista.

La visita acaba al Bar La Llibertària al carrer Tallers, establiment decorat amb *atrezzo* de la Barcelona revolucionària de l'època. Tot prenent un aperitiu, en Nick mostra infinitat d'imatges de l'època des del seu Ipad. Hi ha intercanvi de parers entre els presents, i, aprofitant que les rutes tenen visitants de tot arreu del món, es parla de cada cas concret dels seus països, mostrant infinitat de fotografies relatives a brigadistes internacionals.

3.3.3.- Anàlisi sintètica.

Està pensada per a un perfil de visitant estranger lligat al turisme cultural, i que vol aprofundir més en la història de Barcelona mitjançant aquest producte. En aquest aspecte podríem parlar de dos perfils diferents, però complementaris de turista:

- *El turista interessat pel tema de la revolució i la Guerra Civil espanyola.* És un perfil que en la gran majoria de casos compta amb coneixements previs del que és la temàtica de la ruta. L'arxiconeguda obra de George Orwell, així com la

molta bibliografia i filmografia difosa a nivell internacional, fan que la Guerra Civil sigui un subjecte molt recurrent. Aquest fet, converteix el patrimoni tangible i intangible que Barcelona té envers aquesta temàtica, en un recurs cada cop més important a nivell turístic

- *El turista que cerca una mirada alternativa de Barcelona*. En molts casos es tracta de gent que ja coneix la ciutat i que aprofita l'oportunitat que aquesta ruta brinda per aprofundir el seu coneixement sobre la seva història recent. En d'altres però, és la primera visita, però no volen deixar d'experimentar l'oportunitat de tenir una visió alternativa que aporti valor a la seva experiència turística.

La principal característica definitòria per a la ruta podria dir-se que és la implicació del visitant. Les referències als països d'origen dels visitants són constants, doncs serveixen per a facilitar la contextualització dels fets explicats. La Guerra Civil i el procés revolucionari viscut a Barcelona foren uns fets d'important abast internacional a l'època, fet que acabà implicant a protagonistes de molt nombroses nacionalitats. La interpel·lació als visitants en relació al protagonisme dels seus respectius països aporta un dinamisme especial a la ruta, alhora que augmenta el seu nivell de motivació.

Avui dia, les rutes d'en Nick Lloyd són un producte espectacularment exitós, com ho demostra el fet que a Trypadvisor ocupa el lloc número 1 d'entre les 441 activitats turístiques ofertes a la ciutat de Barcelona, amb data d'1 de setembre de 2014 [<http://goo.gl/7YgksS>]. Tanmateix, compten amb una mitjana d'uns 12-15 participants cada un dels 3 dies de la setmana que es realitzen, regularitat que demostra que estem parlant d'un producte consolidat i no d'una moda passatgera.

Tot el mèrit de l'èxit d'aquest producte recau en el seu creador, que n'és alhora l'executor. En Nick Lloyd podria si volgués, a hores d'ara, retirar-se de la participació com a guia de les rutes, i quedar-se com a gestor en cap, doncs els beneficis del producte així ho permeten. Però la visió comercial no és el que predomina en aquest cas. El fet d'haver gestat aquest producte des de fa tants anys, i amb una implicació personal tan directa, fa que sigui quelcom molt íntim per al seu creador, i que faci impossible que és deslligui de la seva execució directa participant com a guia.

Nick Lloyd ha comprès, com així es desprèn de la seva forma d'actuar, que la col·laboració entre tots aquells agents implicats en la difusió de les pràctiques de turisme de memòria és una estratègia imprescindible per a l'èxit de les mateixes. Els fulletons de difusió de les seves rutes inclouen àmplia informació d'altres espais que a

Barcelona hi ha dedicats al tema, ja siguin de gestió pública (cas dels espais gestionats pel MUHBA) o privada (rutes teatralitzades de *Barcelona Rebelde*), per tal que els turistes assistents a les seves rutes puguin ampliar la seva experiència. Aquest *networking* és una eina extremadament positiva, i la seva pràctica per part de tots els agents implicats ajudaria a la consolidació del turisme de memòria a Barcelona, un nucli turístic que requereix de nous productes sostenibles.

4.- Conclusions.

Els Espais de Memòria a Catalunya suposen un patrimoni important, però amb molt poc recorregut a nivell de valorització turística. El context sociopolític ha fet que la gran majoria dels països del món occidental hagin desenvolupat polítiques memorials amb molta més antelació del que s'ha pogut fer a l'estat espanyol. D'aquesta manera, mentre a l'Europa occidental ja fa dècades que es treballa en el desenvolupament dels usos turístics dels Espais de Memòria, a Catalunya tot just s'acaben d'encetar.

França és el país que millor ha entès que turisme i divulgació memorial són dos elements que estan condemnats a entendre's. La fusió d'aquests dos conceptes ha creat un nou model on la pràctica turística representa quelcom sostenible i acceptable èticament, fomentant la dinamització econòmica dels territoris, mitjançant estratègies de difusió memorial que col·laboren a crear una societat més justa i responsable.

L'èxit del model francès es deu, en gran mesura, a les estratègies de cooperació entre administracions i entitats. L'estat francès ha sigut el protagonista principal del desenvolupament del turisme de memòria amb les seves polítiques de valorització i difusió, on Cultura, Defensa i Turisme han promogut estratègies conjuntes que han estat clau per a la consolidació del model. Tanmateix, tot el teixit associatiu francès al voltant dels Espais de Memòria, ha sigut protagonista del procés de conformació del model de turisme de memòria a França. Així, tots els agents implicats en el procés hi participen activament del mateix, demostrant la importància de la implicació integral de l'administració amb tot el conjunt d'associacions memorials.

Els casos concrets del MUME i el COMEBE, amb importants eines de difusió pedagògica al voltant dels seus equipaments, mostren que a Catalunya també es pot parlar de l'existència d'un model de turisme de memòria que, amb les seves pròpies particularitats, s'ajusta als paràmetres establerts pel model francès.

Així doncs, i responent a la pregunta d'investigació, val a dir que a Catalunya hi ha un model propi de turisme de memòria que respon a unes característiques concretes, i que podria qualificar-se, atenint-nos al relat històric associat als seus Espais de Memòria, com a turisme de memòria democràtica.

La creació de la Xarxa d'Espais de Memòria impulsada des de la Generalitat mitjançant el Memorial Democràtic, ha suposat l'impuls d'un model centrat en la commemoració

de les llibertats i la democràcia com a foment dels valors ètics inherents al turisme de memòria, i que té en el patrimoni relacionat amb la Guerra Civil el seu principal actiu.

En aquest sentit, els models francès i català tenen en la commemoració de les llibertats i la democràcia un nexa en comú, però hi ha una gran diferència estructural que fa que no siguin equiparables. A França, la commemoració dels valors ètics lligats a la llibertat i la democràcia està relacionada amb la lluita dels seus ciutadans contra l'enemic exterior que representa el totalitarisme feixista. Aquest fet facilita enormement l'elaboració del discurs històric lligat als Espais de Memòria i a la seva posada en valor a nivell turístic, doncs no hi haurà ciutadà que no s'hi senti identificat i senti aquest patrimoni com si fos seu. A l'estat espanyol i a Catalunya, però, la difusió ètica del turisme de memòria està lligada a la commemoració d'un conflicte civil, on els valors contraris a les llibertats i la democràcia estaven representats per un sector de la pròpia societat. A més a més, el resultat del conflicte suposà la posada en marxa de polítiques memorials de legitimació dels valors contraris a les llibertats i la democràcia, dutes a terme durant llargues dècades, i que va significar situar el paradigma memorial en un punt diametralment oposat a l'actual. Aquest fet fa que el relat històric dels Espais de Memòria a Catalunya hagi de ser tractat amb molta cura, i que qualsevol estratègia de valorització turística tingui present el factor ideològic com un possible handicap.

El turisme de memòria, tal com demostra el cas francès, té un enorme potencial d'atracció per als estrangers. Els espais de la Primera i la Segona Guerra Mundial són visitats per un nombre elevadíssim de turistes internacionals, fet que s'explica degut a la implicació dels països d'origen d'aquest turistes en els mencionats conflictes. El cas català, no és equiparable al 100%, doncs la participació estrangera a la Guerra Civil espanyola va existir-hi, però va ser ínfima en comparació amb els milions d'estrangers que van lluitar en sòl francès. La Guerra Civil, però, és un subjecte històric de primer ordre a nivell internacional, com ho demostren totes les referències literàries i cinematogràfiques, i el fet que les rutes en anglès a Barcelona, autèntic nucli turístic, siguin tan exitoses, no fa sinó demostrar el potencial objectiu del turisme de memòria a Catalunya sobre els seus nuclis turístics, així com l'alt grau d'atracció que exerceix sobre els visitants estrangers.

La difusió del turisme de memòria com a model específic, col·labora amb la superació d'un dels estigmes que arrossega encara avui la pràctica turística envers els Espais de Memòria: la pròpia banalització d'aquests espais. La vessant pedagògica lligada a la transmissió de valors ètics és probablement la principal característica definidora d'aquesta pràctica turística, per tant, difondre la seva existència i explicar-ne les seves

característiques ha d'ajudar a acabar amb la imatge del turisme com a banalitzador dels Espais de Memòria, creant alhora una percepció positiva del mateix.

El projecte de creació de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya ha mostrat com, sense l'objectiu de convertir el patrimoni memorial en recurs turístic, no hagués estat possible engegar molts dels projectes de valorització d'aquests espais. La planificació turística ha estat molt bàsica, però ha estat present, i sense la perspectiva d'atreure gent d'altres contrades molts espais encara romandrien desconeguts i no valoritzats. Per tant, no es pas agosarat dir que el turisme ha col·laborat a la recuperació de la memòria democràtica de Catalunya

Com a possible proposta de millora per al model de turisme de memòria a Catalunya, apuntar el següent:

- Davant les traves de caire politico-ideològic que impedeixen en certa mesura la seva consolidació, s'hauria d'optar per una nova estratègia pel que fa a la seva estructuració en la part pública. La Xarxa d'Espais de Memòria, estructura base del turisme de memòria arreu del territori, depèn del propi govern, doncs el memorial està adscrit al Departament de Governació. Un petit canvi d'estratègia, que ubiqués la gestió de la xarxa al Departament de Cultura, ja crearia un ambient més proper a la divulgació patrimonial que no pas als debats partidistes. Tot i que el departament de cultura també canvia de color amb cada nou govern, sens dubte els mecanismes de blindatge per a les estratègies emprades serien més elevades i amb més garanties que no pas depenent directament del govern. De la mateixa manera, tractar d'incorporar en la gestió dels Espais de Memòria i de tots els seus equipaments destinats a la pràctica turística el major número possible d'institucions (locals, comarcals, provincials...) també seria positiu, doncs a major implicació de tothom, majors possibilitats de consolidar-se i perdurar.
- Entendre, tal com es fa a França, que la gestió integral és clau. El Departament a càrrec de la difusió dels Espais de Memòria hauria de treballar colze a colze amb el Departament encarregat de Turisme. Fins que això no succeeixi, dubtosament el turisme de memòria serà una tipologia consolidada al territori.

Queda clar que les estratègies de *networking* entre totes les parts implicades, així com la creació de xarxes a nivell estrictament institucional, són peça clau en la consolidació del turisme de memòria.

El camp obert per a la investigació en la matèria es ampli i amb enormes possibilitats d'aplicació. El turisme de memòria viu a França, el seu bressol, un moment de reflexió sobre el seu recorregut i les seves perspectives de cara al futur, provocat, en part, per l'efemèride que suposen el centenari de l'inici de la Primera Guerra Mundial i el seixantè aniversari del desembarcament a Normandia. El model català, jove i sense recorregut però amb enormes possibilitats de desenvolupament, presenta tanmateix, un ampli ventall de possibles opcions d'estudi. La relació entre l'eclosió dels Espais de Memòria i el moment polític actual català, o un estudi detallat del cas d'en Nick Lloyd a Barcelona, amb especial èmfasi al tema motivacional de la demanda, en serien dos bons exemples d'investigacions interessants i útils.

En qualsevol cas, el context que envolta la problemàtica de la memòria històrica al nostre país fa que, avui dia, l'estudi dels usos turístics al voltant dels seus espais sigui quelcom necessari, quan no imprescindible. Tenint sempre clar que, lluny de polèmiques partidistes, la seva funció ha de ser la de conscienciar a la societat actual de no caure en els mateixos errors del passat.

5.- Bibliografia

- Álvarez Junco, José (14 setembre 2008). Entrevista: que no nos den una versió falseada de la història (El País Domingo). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.85-86). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Andreu, Agustí; Pujadas, Joan Josep (2011). El turismo de memoria: la patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto "Más allá de una batalla" (la batalla del Ebro, Gandesa). Dins Llorenç Prats; Agustín Santana (Coords.) *Turismo y patrimonio, entramados narrativos* (p.271-287). La Laguna (Tenerife): Pasos Edita.
- Aróstegui, Julio (2006). Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil. Dins Julio Aróstegui; François Godicheau (Eds.) *Guerra Civil. Mito y memoria* (p.57-92). Madrid: Marcial Pons.
- Bouliou, Claude (2013). Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires. *Cahier Espaces*, 313, 68-71.
- Bourgon, Anne (2013). Les lieux de mémoire, une valeur sociale plus que touristique. *Cahier Espaces*, 313, 62-67.
- Box, Zira (2007). La construcció de la memòria oficial. La legislació franquista sobre símbols. Dins Agustí Colomines; Joan Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (p.41-59). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.
- Casanova, Julián (14 setembre 2008). Otras memorias; Chile, Uruguay, Argentina. (El País Domingo). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.84). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Cassassas i Ymbert, Jordi (2008). La història declinant. Breus notes sobre l'auge de la "memòria històrica". *Cercles. Revista d'història cultural*, 11, 8-15.
- Castro Berrojo, Luis (2011). Símbolos (Las políticas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.89-94). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Cavaignac, François; Deperne, Hervé (2003). Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État. *Cahier Espaces*, 80, 12-21.

- Colomines, Agustí; Villarroya, Joan (2007). Història i memòria del segle XX. Dins Agustí Colomines; Joan Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (p.11-16). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.
- Crépin, Bruno; Rouger, Michel (2013). Le musée de la Grande Guerre du pays de Meaux. Un nouveau regard sur le tourisme de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 108-115.
- Da Silva, Magali; Bougon, Laure (2013). Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et cultural pour la France. *Cahier Espaces*, 313, 48-51.
- Elorza, Antonio (23 setembre 2008). El genocidio franquista (El País). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.89-90). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Escudero Alday, Rafael (2011a). Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria. Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.7-14). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Escudero Alday, Rafael (2011b). Nulidad/ilegitimidad de las sentencias franquistas (Las políticas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.84-89). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Espinosa Maestre, Francisco (2011). Represión (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.39-45). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Etxeberría Gabilondo, Francisco (2011). Exhumaciones (Las políticas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.77-84). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Ferrándiz, Francisco (2011). Lugares de memoria (Las piezas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Font, Jordi (2009). Contra la nostalgia (y a favor). El rescate de la memoria democrática como identidad civil. Dins Ricard Vinyes (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (p.371-392). Barcelona: RBA Libros.

- Font, Jordi (2013). Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME). Dins Martine Camiade (Dir.) *Euroinstitut Català Transfronterer. Recull de conferències 2010-2012* (p.23-38). Perpinyà: Balzac Editeur.
- Fontana, Josep (1999). *Enseñar historia con una guerra civil de por medio*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Frey, Bruno (2000). *La economía del arte* (Edició a càrrec de Pedro Schwartz). Barcelona: "La Caixa" Servicio de estudios.
- Generalitat de Catalunya (2013). *Pla estratègic de Turisme de Catalunya 2013-2016 i Directius nacionals de turisme 2020*. Disponible a: <http://goo.gl/aPVbHb> [Accés 12/12/13].
- González Quintana, Antonio (2011). Archivos (Las políticas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.94-100). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Grard, Jean-Michel (2003). Voyage au fil des lieux de mémoire. *Cahier Espaces*, 80, 72-84.
- Grimaldi, Stéphane (2013). Le tourisme de mémoire doit se réinventer. *Cahier Espaces*, 313, 102-107.
- Guixé, Jordi (Dir.)(2007). *Pla d'actuació dels Espais de Memòria. Resum del projecte*. Document no editat.
- Guixé, Jordi (2008). El Memorial Democrático y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228. Disponible a: <http://goo.gl/A7NJZd> [Accés 03/06/14].
- Guixé, Jordi (2009). Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña. Dins Ricard Vinyes (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (p.569-608). Barcelona: RBA Libros.
- Guixé, Jordi; Iniesta, Montserrat (2009). *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial / Memorial Democràtic.

- Halter, Marc (2003). Rétablir la vérité historique sur la ligne Maginot. Le combat de l'association Aalma. *Cahier Espaces*, 80, 66-70.
- Halbwachs, Maurice (2004a). *Los marcos sociales de la memoria*. Ed Anthropos. (Rubí) Barcelona: Ed. Anthropos.
- Halbwachs, Maurice (2004b). *La memoria colectiva*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Hernández Cardona, Francesc Xavier (2005). Criterios de intervención y diseño en museografía didáctica. Dins Joan Santacana Mestre; Nuria Serrat Antolí (Coords.) *Museografía didáctica* (p.207-252). Barcelona: Ed. Ariel.
- Hernández Cardona, Francesc Xavier; Rojo Ariza, Mª Carmen (2011). Museïtzació de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola. *EBRE* 38, 6, 131-157. Disponible a: <http://goo.gl/qU6uRJ> [accés 27/11/13].
- Hertzog, Anne (2013). Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 52-61.
- Huyssen, Andreas (2002). *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. México: FCE.
- Jerez, Ariel (2011). Transición (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.51-57). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Juliá, Santos (2010) *Hoy no es ayer. Ensayos sobre la España del siglo XX*. Barcelona: RBA Libros.
- Junge, Traudl (2003) *Fins a l'últim moment, la secretària de Hitler ens explica la seva vida*. Barcelona: Edicions 62.
- Kremenetzky, Alain (2003). Le camp de Drancy, site touristique (réseau Europe de la Mémoire). *Cahier Espaces*, 80, 32-36.
- Lalieu, Olivier (2001). L'invention de "devoir de mémoire". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 69, 83-94.
- Lalieu, Olivier (2003). Mémoire de la Shoah. L'action du Centre de documentation juive contemporaine (CDJC). *Cahier Espaces*, 80, 27-31.

- Ley 47/1977, de 15 de Octubre, de amnistia, BOE nº248/22765 (1977).
- Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE nº310/53410 (2007).
- Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC nº 5006/45172 (2007).
- Mantei, Christian (Dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris: Atout France.
- Martín, Sebastian (2011). Nacionalcatolicismo (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.45-51). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Martín Pallín, José Antonio (8 octubre 2008). No se puede enterrar el olvido. (El País). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (92-93). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Martín Pallín, José Antonio (2011). Amnistía (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.57-63). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Mate, Reyes (2011). Deber de memoria (Las piezas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.15-21). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Mayayo, Andreu (17 setembre 2008). Acabar amb la ignomínia (El Periódico de Catalunya). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.87). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Núñez, Mirta (2011). Representaciones de la memoria (Las piezas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.33-39). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Nora, Pierre (1984). Entre Memoria e Historia: La problemática de los lugares. Dins Pierre Nora (Dir.) *Les Lieux de mémoire; 1: La République* (p.17-49). Paris: Gallimard. Disponible a: <http://goo.gl/GrF7d3> [accés 7/11/13].
- Nora, Pierre (1998). La aventura de Les lieux de mémoire. *AYER*, 32, 17-34.

Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC nº 5576/14651 (2010).

Orwell, George (2000). *Homenaje a Cataluña*. Barcelona: Editorial Virus.

Raguer, Hilari (26 octubre 2008). La memoria histórica como terapia colectiva. (La Vanguardia). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.97-98). Barcelona: Diputació de Barcelona.

Redero San Román, Manuel (1993). *Transición a la democracia y poder político en la España postfranquista (1975-1978)*. Salamanca: Librería Cervantes.

Romero García, Eladi (2003). La Guerra Civil en Cataluña y los caminos de la memoria. *EBRE* 38, 1, 77-92. Disponible a: <http://goo.gl/2sH7Re> [accés 27/11/13].

Rúa Fernández, José Manuel (2007). Quan tot estava per fer. Invenció, record i oblit sobre la transició política espanyola. Dins Agustí Colomines; Joan Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (p.75-88). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.

Sáez Valcárcel, Ramón (2011). Impunidad (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.63-69). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Santacana Mestre, Joan (2004). Entre l'oblit i la memòria: el patrimoni de la guerra. *EBRE* 38, 2, 169-180. Disponible a: <http://goo.gl/aIU506> [accés 27/11/13].

Santacana Mestre, Joan; Hernández Cardona, Francesc Xavier (2011). *Museos de Historia: entre la taxidermia y el nomadismo*. Gijón: Ed. TREA.

Sauca Cano, José María (2011). Derecho a la memoria (Las piezas de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p. 21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Saz, Ismael (2007). El "moment memòria". Justícia, veritat i reconciliació democràtica. Dins Agustí Colomines; Joan Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (p.27-40). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.

Segura, Antoni (20 octubre 2007). El memorial democrático (La Vanguardia). Dins Núria Ventura (coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.70). Barcelona: Diputació de Barcelona.

- Segura, Antoni (6 novembre 2008). Represión, víctimas y desaparecidos (El País). Dins Núria Ventura (coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.101-102). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Silva Barrera, Emilio (2011). Movimiento memorialista (El contexto de la memoria). Dins Rafael Escudero Alday (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (p.69-75). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Todorov, Tzvetan (1999). La memoria del mal. (El Correo de la Unesco, Diciembre 1999). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.37-38). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Toledano, Lluís Ferran (2009). El turisme cultural de productes històrics, un nou àmbit d'anàlisi. Dins Oriol Junqueras; Lluís Ferran Toledano (Eds.) *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional dels recursos turístics intangibles* (p.1-7). Departament d'innovació, Universitats i Empresa-Generalitat de Catalunya. Disponible a: <http://goo.gl/Msm7wg> [Accés 15/10/13].
- Traverso, Enzo (2007). Trauma, repressió, anamnesi. La memòria de l'Holocaust. Dins Agustí Colomines; Joan Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (p.17-26). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.
- Ugolini Hamelin, Caroline (2013). Tourisme de mémoire. Les femmes et les enfants aussi! *Cahier Espaces*, 313, 136-139.
- Urbain, Jean-Didier (2003). Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif. *Cahier Espaces*, 80, 5-7.
- Verkindt, Étienne; BLANC, Hélène (2013). Le "paysage de mémoire". Un concept en construction. *Cahier Espaces*, 313, 80-87.
- Vinyes, Ricard (2009). La memoria del Estado. Dins Ricard Vinyes (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (p.23-66). Barcelona: RBA Libros.
- Viñas, Ángel (5 setembre 2008). El miedo al conocimiento histórico (El País). Dins Núria Ventura (Coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (p.83). Barcelona: Diputació de Barcelona.

5.1- Webgrafia bàsica.

A continuació s'adjunta un breu llistat d'aquells llocs web pertanyents a Espais de Memòria amb vocació turística que hi tenen relació amb aquest treball, i que poden facilitar la seva comprensió, així com permetre aprofundir més sobre el tema. La data d'accés està actualitzada conjuntament.

Chémins de mémoire:

<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/> [accés 01/09/2013].

ConSORCI Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre:

<http://www.batallaebre.org/> [accés 01/09/2013].

Maternitat suïssa d'Elna:

<http://www.maternitesuissedelne.com/cat/> [accés 01/09/2013].

Memorial Democràtic (Xarxa d'Espais de Memòria):

<http://www20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic/> [accés 01/09/2013].

Museu Memorial de l'Exili:

<http://www.museuexili.cat/> [accés 01/09/2014].

Museu Memorial de l'Holocaust *Yad Vashem*:

<http://www.yadvashem.org/> [accés 01/09/2014].

Nick Lloyd web personal:

<http://iberianature.com/barcelona/history-of-barcelona/spanish-civil-war-tour-in-barcelona/> [accés 01/09/2014].

Projecte Memòria Barcelona:

<http://www.memoriabcn.cat/> [accés 01/09/2014].

